

**ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA**

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

**ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT**

XXVII.

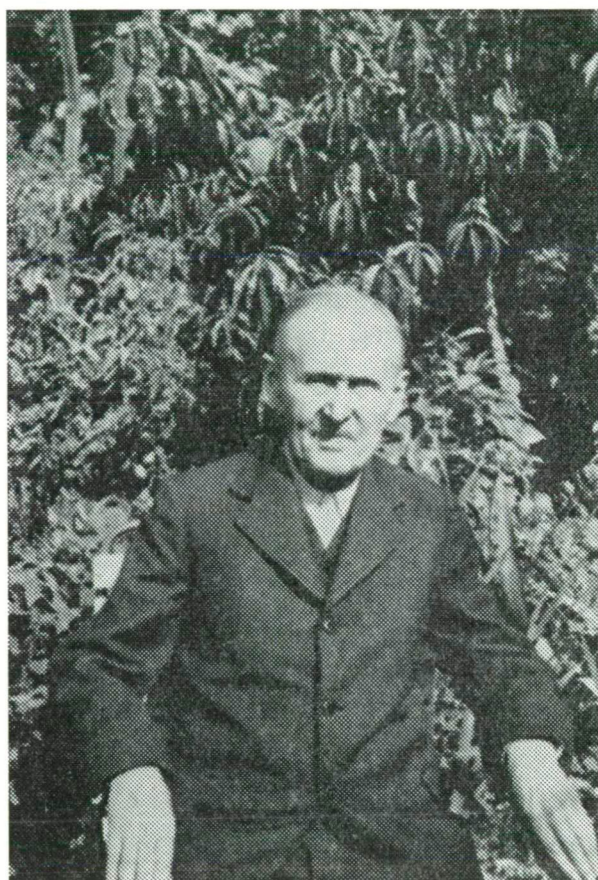
SZEGED

1983

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE

KLEMM I. ANTAL

ÜNNEPI ÜLÉS SZEGEDEN KLEMM I. ANTAL SZÜLETÉSE 100. ÉVFORDULÓJÁNAK TISZTELETÉRE

Egyetemünk Bölcsészettudományi Kara és a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportja Klemm I. Antal nyelvtudós, volt szegedi professzor születésének 100. évfordulója alkalmából 1983. december 2-án 10 órakor a JATE Bölcsészettudományi Karán a II. emelet II. termében nagyszámú közönség részvételével ünnepi ülésen emlékezett meg egykori kiváló tudósáról és tanáráról.

Az ünnepi ülés programja a következő volt:

1. Nyíri Antal: Klemm I. Antal, a nyelvtudós;
2. Péter László: Klemm I. Antal, az ember és a nevelő;
3. Velcsov Mártonné: *Tudni mélt* és szinonimái a kódexekben;
4. Pásztor Emil: Arany János nyelvművészetének tanulmányozása a Toldi-szótár segítségével;
5. Békési Imre: A mellérendelés értelmezéséhez;
6. Károly Sándor: Emlékezés Klemm Antalra (zárszó).

Ny. A.

ACTA UNIVERSITATIS SZEGEDIENSIS DE ATTILA JÓZSEF NOMINATAE
SECTIO ETHNOGRAPHICA ET LINGUISTICA

NÉPRAJZ ÉS NYELVTUDOMÁNY

ЭТНОГРАФИЯ И ЯЗЫКОЗНАНИЕ
VOLKSKUNDE UND SPRACHWISSENSCHAFT

XXVII.

SZEGED

1983

Felelős szerkesztő
KÁROLY SÁNDOR

Szerkesztőbizottság
FERENCZI IMRE, MIKOLA TIBOR, RÓNA TAS ANDRÁS, VELCSOV MÁRTONNÉ

Technikai szerkesztő
M. KORCHMÁROS VALÉRIA

Felelős kiadó a Bölcsészettudományi Kar dékánja
Készült 500 példányban, 6,125 A/5 iv terjedelemben MSZ 5601—19 és az MSZ 55 szabványok szerint

84-1947 — Szegedi Nyomda — Felelős vezető: Dobó József igazgató

HU ISSN 0209-9543 Acta Univ. Szeged A. József Nom. Sect. Ethn.-Linguist.
HU ISSN 0586-3716 Népr.-Nyelvtud.

KLEMM IMRE ANTAL, A NYELVTUDÓS

NYÍRI ANTAL

Tisztelt Hallgatóság!

Ezen az ünnepi ülésen — a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kara Magyar Nyelvészeti Tanszékének és a Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának rendezésében — a száz évvel ezelőtt született kiváló nyelvtudósra, KLEMM IMRE ANTALra emlékezünk, aki egész életét a nyelvtudománynak és a magyar szakos tanárok hosszú sora nevelésének és képzésének szentelte, és aki pályájának egy részét 1940-től 1955 augusztusáig egyetemünkön töltötte. Innen ment nyugalomba hetvenkét éves korában pécsi otthonába, ahol tudományos életműve teljességén dolgozott élete végéig. Nyolcvan év adatott neki is, mint egyetemünk másik nagy nyelvtudósának, Mészöly Gedeonnak.

KLEMM IMRE ANTAL 1883. szeptember 1-én született Lékán (Vas m.). Középiszkoláit Kőszegen és Sopronban végezte. 1902-ben belépett a Benedek-rendbe, és Pannonhalmán magyar—latin oklevelet szerzett. 1909-ben a budapesti egyetemen a magyar és finnugor nyelvtudomány doktorává avatták. Ez után több éven át Európa különböző egyetemein, művelődési intézményeiben, nevezetes könyvtárakban folytatta tanulmányait: Párizsban és Londonban (1909), Brüsszelben, Stockholmban, Rómában, Laibachban (Ljubljánában; 1910); Bécs, München Lipcse, Oxford egyetemeit is látogatta. 1911-ben Helsinkiben finn és finnugor, 1913-ban pedig Szentpétervárott orosz és finnugor nyelvtudományi tanulmányokat folytatott, mint róla TEMESI MIHÁLY följegyezte (I. A. Klemm in Memoriam ALH. XV [1965] 143).

1910-től 1932-ig a pannonhalmi főiskolán a magyar és finnugor nyelvtudomány tanára volt. 1923-ban egyetemi magántanárrá habilitálták „A magyar történeti mondattan” tárgyköréből. 1932-ben a Pécsi Egyetem Bölcsészettudományi Karán a finnugor összehasonlító nyelvtudomány egyetemi tanára 1940-ig. 1940-től a Szegedi Egyetemen előbb — 1947-ig — a finnugor és a magyar nyelvtudomány professzora, majd 1947-től a Magyar Nyelvészeti Tanszék tanszékvezető tanára nyugalomba vonulásáig, 1955 augusztusáig. Ez utóbbi, 1947-től 1955-ig folyó időközben jó egyetértésben végezte Klemm Imre Antal professzori munkáját Mészöly Gedeonnal, aki ebben az időben egyetemünk Finnugor Nyelvészeti Tanszékének volt a professzora — szintén nyugalomba vonulásáig. — Legyen szabad megemlítenem, hogy Klemm I. Antallal közvetlen kapcsolatba először 1941-ben kerültem, amikor középiskolai tanár koromban mint ennek a karnak belföldi tudományos ösztöndíjasa beszámolóval tartoztam Klemm I. Antalnak nyelvjárási kutatásaimról.

Klemm I. Antal nyugalomba vonulása után is eredményesen kutatta tovább a magyar és a finnugor mondattan megoldatlan kérdéseit, és már készen volt életművének záróköve, a „Finnugor összehasonlító mondattan (A finnugor mondat és

mondatrészek eredete. A finnugor összetett mondat)" című műve, de ez kézirat maradt íróasztalában, mert publikálásra már nem kerülhetett sor: Klemm I. Antal 1963. december 23-án, nyolcvan éves korában elhunyt.

Az MTA 1927-ben levelező tagjává választotta, 1949-től az MTA tanácskozó tagja; tagja volt a Szent István Akadémiának, a Magyar Nyelvtudományi Társaságnak, a Finnugor Társaságnak, levelező tagja az Ész Tudós Társaságnak.

Ünnepeltünk szakirodalmi munkásságának értékeléséből kiemeljük FOKOS FUCHS DÁVIDnak, a kiváló finnugor nyelvtudósnak két kritikai ismertetését 1928-ból; az egyik: Klemm I. Antalnak „A magyar történeti mondattan” című műve 2. részéről (Nyr. LVIII, 115—118) szól: a másik: „A mondattan elmélete” című akadémiai székfoglalóját értékeli (Nyr. LVIII, 146—149). Klemm I. Antal születésének 75. évfordulója alkalmából tanítványa, TEMESI MIHÁLY adta mestere pályájának igaz és szép jellemzését (Nyr. LXXXII, 516—518); 1959-ben pedig a mondattannak szintén elismert kutatója: BERRÁR JOLÁN vázolta Klemm I. Antalnak tudományos munkásságát (MNY. LV, 445—447). Végül a már elköltözött nyelvtudós életművét TEMESI MIHÁLY mutatta be 1965-ben (I. A. Klemm. In memoriam.” ALH. XV, 143—149). Hasonlóképpen másik tanítványa: PÉTER LÁSZLÓ is (MNY. LX, 381—387), aki ezen kívül még összeállította egykori tanárának, majd tanszékvezetőjének bibliográfiáját is a Magyar Nyelvben (MNY. LV, 447—449) és egyetemünk Néprajz és Nyelvtudomány című kiadványában 1965-ben (IX, 71—77).

Klemm I. Antal életművét nyelvszemlélete, nyelvelmélete és nyelvtörténeti felfogása magyarázza meg.

Mint Temesi Mihály megállapítja (NyK. LXVI, 160): „Klemm I. Antal nyelvszemlélete a beszéd és a nyelv ellentétének tanán, vagyis a tulajdonképpeni beszélés mint tevékenység és ennek eredménye szembeállításán nyugszik. Többször és több helyütt hangoztatja, hogy a nyelv szociális természetű, kollektív jellegű produktum, s e társadalmi nyelvi rendszer törvényszerűségei határozzák meg az egyéni nyelv egyes beszédaktusainak lefolyását...” A következőket is TEMESINÉL olvashatjuk (A magyar nyelvtudomány 51): „Nyelvelméletében Klemm abból indult ki, hogy a nyelvet (beszédet) elsősorban tartalmi, jelentésbeli, helyesebben jelentésalaki szempontból kell vizsgálni, s az első nyelvbeli egység, amely ehhez a vizsgálathoz vezet, éppen a mondat, még ha csak egyetlen szóból álló megnyilatkozás is az. Hangsúlyozza, hogy minden nyelvi megnyilatkozás egy tartalom és egy hangalak kapcsolatát jelzi, és ezért nem választható külön nyelvünk tényei vizsgálatában a morfosztatikus és a szemantikus vonatkozások értelmezése.” (Ny. A. kiemelése.)

Ki kell emelnünk, hogy KLEMM mondattani felfogása szemben áll RIESnek a véleményével. RIES „Beiträge zur Grundlegung der Syntax I. Was ist Syntax?” című művében (1894-ben és 1927-ben) a mondattan helyébe a syntagmák tanát, a szószervezetek tanát tette, és ezt syntaxisnak nevezte. RIES szerint a szószervezet (= Wortgefüge) szavaknak értelmes kapcsolata új értelmi egységé, és szinte a mondat is szószervezet, ezért a mondattan a syntaxisnak a része. GOMBOCZ ZOLTÁN ebben egyetért RIESSzel, ugyanis azt mondja (a PAIS DEZSŐ gondozásában megjelent Syntaxisban, 6): „A mondat a syntagmatikus kapcsolatoknak csak egy faja, igaz, hogy nyelvtörténeti és glottogonikus szempontból egyaránt legfontosabb fajtája. A syntagmák tanát *syntaxisnak* nevezzük.” KLEMM véleménye és indoklása szerint fordítva van: a szintagmák tartoznak a mondattan körébe (l.: A mondattan mivolta. MNY. LII, 406—415).

KLEMM elveti a VOSSLER-féle nyelvtudományi idealizmust, de a pozitívizmust is (MNy. XXIV, 152), „mely csak a pozítive adottnak leírását és törvényszerűségének megállapítását tartotta egyedüli céljának, csak a hogyan-t kutatta, de a miért-et nem.” — Ez KLEMM ANTALnak történeti szemléletére utal.

Ez a szemlélet és elméleti állásfoglalás hatja át és magyarázza meg KLEMM ANTAL egész nyelvtudományi munkásságát.

Életművének lényege: „A magyar történeti mondattan” (1928—1942). Benne szükségképpen ascendens tárgyalásmód érvényesül, vagyis a mai magyar mondattani jelenségekből kiindulva, visszafelé haladva igyekszik eljutni a mondattörténeti jelenségek előzményein keresztül a lehető legrégebb szerkezeti és jelentésbeli alakzatokig. — Ascendens történeti eljárásának az a velejárója, hogy KLEMMnél a leíró és történeti eljárás nem válik külön. Erős történeti szemléletéből következik, hogy KLEMM ANTAL már tudományos pályája elején északi osztják, votják, majd vogul és mordvin mondattani jelenségeket eleméz és magyaráz, ugyanis ezekben a nyelvekben és a magyar nominális mondatokban kereste a megállapítható legrégebb mondat-szerkezetek nyomait, és ezen kutatásai nyomán 1922-ben már „A magyar mondat ősi elemei”-ről értekezik (MNy. XVIII, 10—17). E közleményének több megállapítása helyesnek bizonyult. Így az eldöntendő kérdésre adandó egyszavas válasz mivoltának, a tőszámnevek után a jelzett főnév egyesszámban való használatának, a birtokos jelző ragtalan voltának történeti megokolása. Mivel ezek a mondattani sajátságok a magyar nyelven kívül több finnugor nyelvben is megvannak: ezek a finnugor és az uráli együttélés korának mondattani sajátságaira mutatnak rá.

De a névszói állítmányú mondatok eredetibb voltát az igei állítmányú mondatokkal szemben, mint TEMESI is mondja, bizonyítani valószínűleg nem lehet. Mégpedig azért nem, mert a finnugor korszakban már nemcsak a tárgyfogalmak nyelvi jelei voltak meg, hanem a cselekvésfogalmak és azok nyelvi kifejezései is, hiszen a mozgást, helyváltoztatást és több efféle jelenséget a finnugor korszak embere is közvetlenül tapasztalta, és ha tapasztalta, nyelvileg is kifejezte azokat — kora gondolat-kifejezéseinek megfelelő formáiban.

Kétségtelenül igazolta azonban KLEMM ANTAL többszörösen is (MNy. XXIII, 328—341; TörtMondt. 133—138; Pais-Eml. 224), hogy „A névszói-igei állítmány nem finnugor alapnyelvi sajátság, hanem az egyes finnugor nyelvek külön életében fejlődött ki a névszói állítmányból különböző mértékben” (Pais Eml. 224).

KLEMM ANTALnak az igei-névszói állítmányról szóló két fejtegetése (MNy. XXIII, 328; TörtMondt. 133) döntően hozzájárult ahhoz, hogy az állítmánykiegészítő mint mondatrész eltűnik a mondattanból.

Ha már az állítmány problematikájánál tartunk, rá kell mutatnunk Károly Sándorral együtt arra (KÁROLY SÁNDOR: MNy. XLVIII, 103), hogy KLEMM ANTALnak az érdeme az állítmányi mellékmondat létének és sajátságainak a tisztázása is. — „Van-e állítmányi mellékmondat?” — teszi fel a kérdést KLEMM ANTAL egyik fejtegetésében (MNy. XIX, 29—32). „Erre a kérdésre a legtöbb nyelvtanunk tagadólag felel” — kezdi ünnepeztünk ezt a rövid, de velős tanulmányát, és bebizonyítja az állítmányi mellékmondat létét és más mellékmondatfajtáktól elkülönítő sajátságait.

Nincs mód arra, hogy KLEMM ANTAL mondattanának összetett mondattani fejezetét, annak több fontos részletét bemutassuk, de ezen a területen is figyelemre méltó megállapításai vannak. Arra azonban rá kell mutatnunk, hogy KLEMM ANTAL „Magyar történeti mondattan”-ában és egyéb tanulmányaiban, cikkeiben a rend-

kívül szövevényes magyar mondattörténeti jelenségeket korának nyelvtudományi színvonalán vizsgálta meg, és rendszerbeli fejlődésében meg összefüggéseiben tárja elénk. — A jelenből a múltba csak az élő nyelv meg nyelvemlékeink és a finnugor összehasonlító nyelvészet nyújtotta lehetőségig ment vissza, ameddig mondattani kutatásaiban bizonyítékokat talált vagy vélt találni történeti megállapításai és föltevésai számára.

Leíró és történeti mondattani megállapításait KLEMM ANTAL a bizonyítékok sokoldalú mérlegelése alapján tette meg, és ezek mellett meggyőződése tudatában kitartott. De egy pillanatig sem szűnt meg eredményeit, megállapításait ismételten ellenőrizni, helyesbíteni. Ezt az bizonyítja a legjobban, hogy egy-egy fontos mondattani kérdés megoldásának más-más oldalról való megerősítésére több közleményében is vissza-visszatért. Erre mutat az is, hogy saját műveinek lapjain egy-egy lényeges megállapításához sok kiegészítő megjegyzést fűzött.

KLEMM I. ANTAL életművének ma is eleven értékét semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a történeti és a leíró mondattan művelői mindig visszatérnek hozzá, és idézik művét, mert vagy el kell fogadniuk eredményeit, és tőle úgy indulnak tovább, vagy vitatkoznak vele, vagyis a nyelvtudós Klemm Antal születésének 100. évfordulóján is köztünk van, művei, eredményei, problémái tovább is ott lesznek a mondattani kutatások megújuló forgatagában.

És egykori tanítványai és munkatársai is jó szívvel emlékeznek reá. Elismeréssel emlékeznek arra is, hogy Klemm Antal azok közé a professzorok közé tartozott, akik közvetlenül a felszabadulás után a legtöbb egyetemi jegyzettel látták el hallgatóikat, és így hallgatói — Klemm Antal értékes szakember-képző munkája következtében — jó tudású magyar szakos tanárokként, nevelőkként léphettek a nevelői pályára.

Értekes tudományos életművéért és nevelői munkájáért emlékezünk tisztelettel és szeretettel Klemm Antalra, a nagy nyelvtudósra és tanárra ezen az ünnepi ülésen, melynek előadásai ünnepeltünk maradandó értékű életművéhez és a kiváló tudós rendkívül vonzó egyéniségéhez kapcsolódnak.

I. A. KLEMM, DER SPRACHFORSCHER

ANTAL NYÍRI

I. A. Klemm, der ehemalige Professor der finnischungarischen Sprachwissenschaft von Pécs (Fünfkirchen) und Szeged wurde am 1. September 1883 in Léka (Komitat Vas Eisenburg) geboren. Anlässlich der hundertsten Wiederkehr seiner Geburt haben der Lehrstuhl für ungarische Sprachwissenschaft der József Attila Universität und die Sektion Szeged der Ungarischen Sprachwissenschaftlichen Gesellschaft am 2. Dezember 1983 eine Festsitzung gehalten, an der der Verf. den Lebenslauf und das wissenschaftliche Lebenswerk des Sprachgelehrten I. A. Klemm, sowie seine Verdienste auf dem Gebiet der Lehrerbildung für Mittelschule dargestellt hat.

GOMBOCZ SZINTAKSZISA ÉS KLEMM MONDATTANA

KÁROLY SÁNDOR

1. „Klemm Antal mondatelméleti és mondattörténeti kutatásai” című előadásomban, amely Klemm Antal születésének centenáriumán 1983. október 2-án Pécsen rendezett tudományos ülészen hangzott el, jeleztem, hogy hasznos tudománytörténeti feladat volna Klemm „nézeteinek a részletekben való összevetése Paul Wundt és Gombocz gondolataival, valamint Mescsanyinov »Szófajok, mondatrészek« című nagyszabású munkájával”. Ugyancsak fenti előadásomban mondtam el (PAIS szóbeli közlése alapján) a következőket: „Pais professzor észrevette Gombocz Syntaxisának tanulmányozása közben, hogy egyes részletei feltűnően megegyeznek a Klemm munkájában található megállapításokkal. Egy alkalommal vallatóra fogta Klemmet, mire ő így válaszolt: »Sokat beszélgettünk Gomboczal ezekről a kérdésekről.« Pais ebből a válaszból világosan megértette, hogy a kérdéses passzusok Klemmtől származnak.” E két idézetnek a nyomán tűztem ki célul, hogy megvizsgálom, mi a viszony Gombocz és Klemm mondattani szintézisei között, s hogy igaza van-e PAIS fenti idézett sejtésének.

2. Gombocz Syntaxis című egyetemi jegyzetét PAIS szerkesztette sokszorosított kiadvánnyá 1949-ben. „Mint Gombocz fejlődött felfogásának is a megnyilvánulását a »Történeti magyar nyelvtan. V. rész. Syntaxis. 1. és 2. füzet« című és 1932. évjelzésű sokszorosított kiadványt vettem alapul” — írja. Gondos szerkesztői munkája ellenére — mint maga is megjegyzi — maradtak fogyatékoságok a kiadványban, így a 97. lapon A tárgyias igealakok eredete fejezetcím alatt hiába olvasható „Lásd külön fejezetben a preadictív syntagmánál!”, a jelzett részben nem találjuk a tárgyias igealakokat, sőt az alanyi ragozású igealakok eredet szerinti tárgyalását sem. Ennek valószínű okát maga PAIS adja meg az előszóban: „Nem illesztettem bele ebbe a kiadványba Gombocznak a magyar igeragozásra vonatkozó tüzetes fejtegetését...”. (Erről a kihagyásról azonban később, amikor a 97. laphoz ért, — úgy látszik — megfeledezett).

Gombocz Syntaxisa tárgyalta anyagát és az egyes fejezetek problematikáját illetően — a lényegben (!) — megegyezik Klemm Magyar történeti mondattanával. 1. Mind a két mű elméleti és leíró keretben tárgyalja a magyar mondattan történeti anyagát. 2. Hivatkozásaikban mind külföldi, mind magyar tudósok neveivel találkozunk. 3. A magyar mondattan történetét ismertetve az egyes mondattani jelenségeket mind a ketten egymástól elszigetelten tárgyalják. 4. Mind a ketten nagy gondot fordítanak a finnugor előzmények ismertetésére. A különbözőségeket a két mű között a következőkben foglalnám össze: 1. Klemm munkája jóval terjedelmesebb, jóval gazdagabb hazai és finnugor példaanyagban. 2. Klemm elsősorban a jelentésekre és a funkciókra összpontosít, míg Gombocznál nagyobb figyelemben részesül az

alakrendszer és a szintaktikai szerepű formánsok (ragok, jelek) eredetének, etymológiájának a tárgyalása. 3. Klemmnél nagyobb hangsúly esik az egyes mondatrészek (szerkezetek) elméleti kérdéseire és kialakulásuk lélektani körülményeire. 4. A két munka stílusában, szerkesztettségében is erősen eltér egymástól. Míg Klemm munkájának stílusa olykor nehézkes, sőt néha kimondottan homályos, sok esetben pedig a mondanivaló nem világosan szerkesztett, nem jól áttekinthető, addig Gombocz egyszerű, világos nyelven ír, nem egy helyen a probléma tárgyalása leegyszerűsített nála, tehát pedagógikusabb, vállalva inkább azt, hogy a részletkérdések tisztázatlanul maradnak, mintsem hogy az olvasó elveszen a részletekben vagy a kérdés mellékesen felvetődő bonyodalmaiban. Gombocz munkájának jólszerkesztettségét a szerző képességein túl még PAIS technikai jellegű beavatkozásai is biztosítják.

Ez utóbbi, stílusában és szerkesztettségében mutatkozó különbség magyarázza azt, hogy PAIS egyetemi oktatás céljaira Gombocz Syntaxisát választotta Klemm munkájának teljes megjelenése után is. A lényegesen rövidebb, mondhatnánk vázlatos Gombocz-féle mű valóban alkalmasabb volt a tanításra, mind az oktató, mind a hallgató szempontjából, bár van még egy lényeges különbség a két mondat között, ami nehezen tette nélkülözhetővé Klemm munkáját: Gombocz Syntaxisa (a syntaxis elnevezéshez híven) csak az egyszerű mondat szó szerkezeit tárgyalja, ezekhez tartozónak ítélve a predikatív szerkezetet is, ugyanakkor Klemm nemcsak hogy nem mellőzi az összetett mondatot, de monográfiájának harmadik, legvaskosabb kötetét éppen az összetett mondatnak szenteli, s ebben a kötetben részletesen foglalkozik a szórenddel is, azzal a mondattani eszközzel, amely túlnő a szintagmák tanán, s csak a mondat egészén belül tárgyalható.

3. Ha Gombocz és Klemm történeti mondattanát egymáshoz való viszonyukban, feltehető kölcsönhatásaik szempontjából akarjuk megvizsgálni, akkor nem mellőzhetjük a két tudós pályafutásának a párhuzamba állított áttekintését, ha csak dióhéjban és ha csak a mondattan területén is.

Ez a párhuzam nagyon egyenlőtlen a publikációk síkján. Gombocz általános érdeklődést kiváltó első önálló kutatáson alapuló mondattani tárgyú közlése alig egy lapot kitevő híradás arról, hogy az analitikus mondatmeghatározás nem WUNDT találmánya, hanem már felbukkan K. W. L. HEYSE német nyelvtanában a múlt század közepe előtt, s tőle kerül át tanítványához, STEINTHALHOZ. Valószínűleg HEYSÉTŐL kerül a magyar RIEDL SZENDÉHEZ, akinek magyar nyelvtanában ZOLNAI GYULA fedezi fel az analitikus mondatmeghatározás gondolatát (MNY. XVIII, 119). Gombocz mondattani tárgyú tanulmányokat nem írt még ebben az időben, de általános érdeklődése a nyelvi kérdések iránt, kíváncsisága és olvasottsága mégis fontos tudománytörténeti felfedezés birtokába juttatta. És ne felejtjük el, hogy ő ismertette már 1903-ban a Nyelvészeti Füzetek 7. számaként WUNDT néplélektanát „Nyelvtörténet és lélektan” címen. Ismertetésében sort kerít WUNDT mondattani tárgyú gondolatainak a bemutatására is. Mikor tehát tudomására jutott ZOLNAI GYULA közleményéből (Nyr. XLVI, 176—7), hogy már RIEDL SZENDE is analitikusan szemlélte a mondatot, mohósággal foghatott neki a távolabbi nyomok felderítésének, hiszen éppen az ő általa másfél évtizeddel azelőtt mint eredeti gondolatot, mint szenzációt ismertetett wundti gondolatról derült ki, hogy már régen felfedezték. Gombocz nyomozása sikerrel jár. Felfedezése eredményét a magyar tudománytörténeti írások rendre számontartják (KLEMM, TörtMondt. 6; PAIS, A mondatra vonatkozó felfogások ismertetése (kézirat gyanánt) 8; BÁRCZI, Bevezetés a nyelvtudományba 135).

Gombocz az első világháború kezdete évében Kolozsvárt, majd a háború után Budapesten egyetemi tanár lesz, és ettől fogva rendszeresen előadja a syntaxist. Ez az egyetemi jegyzet nyomtatásban soha nem jelent meg, de Gombocz tekintélye folytán mégis közismertté vált a szakemberek között, így Klemm is megemlíti a nagy monográfiája elején megadott bibliográfiai utalások között: „Gombocz Z. Nyelvtörténet és lélektan. 1903. NyF. 7: 45. Magy. tört. nyelvtan, Mondattan (egyetemi előadások)” (TörtMtan 8). Gombocz maga egyetemi syntaxis-előadásainak publikációval egyértékű jelentőséget tulajdonított. Ennek írásos nyoma van „Funkcionális nyelvszemlélet” című cikkében, ahol két ízben is hivatkozik egyetemi előadásaira: 1. „Néhány évvel ezelőtt... feleletet kerestem arra a kérdésre, hogy Mi a mondattan?... Azóta egyetemi előadásaimban megkísértem a syntagmák logikai rendszerét a mellérendelő szószervezetekkel kiegészítve, teljesebben kiépíteni.” 2. „Egyetemi előadásaimban már megpróbáltam a magyar nyelvtan egyes ágait ilyen [funkcionális] szempontból kidolgozni, s az a szándékom, hogy rendszeres, de csak az elvszerű anyagot tartalmazó leíró és történeti magyar nyelvtanomat nyomtatásban is közzéteszem.” (Sajnos erre nem került már sor.)

A kölcsönhatás tehát Gombocz és Klemm között a Gombocz → Klemm irányban Klemm előbb említett írásos hivatkozása alapján is Gombocz egyetemi jegyzetein keresztül történt. Fordított irányban ennek a hatásnak gazdag lehetősége volt. Klemm az 1910-es évektől kezdve rendszeresen publikált mondattani tanulmányokat, előbb finnugor tárgyú cikkeket, majd az évtized második felétől magyar történeti mondattani tárgyú dolgozatokat, többnyire gazdag finnugor illusztrációval. Csak néhányat említek ez utóbbiak közül: 1917: *A van és vannak* úgynevezett kihagyása (MNy. XIII, 265—70); 1919: *Hát, tehát, tehát* (MNy. XV, 77—80); 1920: *Nincs, nincsen, nincsenek, sincs, sincsen, sincsenek* (MNy. XVI, 72—78); 1921: *Az is, és* kötőszó történetéhez (MNy. XVII, 163—7); 1922: *A magyar mondat ősi elemei* (MNy. XVIII, 10—17); *A ragtalan tárgy* (MNy. XVIII. 156—160). E sort 1923-ban egy nyelvtörténetelméleti szempontból kiemelkedő tanulmány zárja be, amelyben főleg az összetett mondatok kérdésével foglalkozik: *A lélektani magyarázatnak a mondattanban való szerepe* (MNy. XIX, 111—7). Tanulmánya elején, KROLL nyomán kifejti, hogy „a nyelvtörténetben az összehasonlító módszer inkább csak ott alkalmazható, ahol a nyelv alaki elemeiről van szó, tehát a hangtanban és az alaktanban, azonban a mondattanban a legcélravezetőbb eljárás az, ha a nyelvfejlődés általános elveivel felszerelt kutató az egyes nyelveket külön-külön vizsgálja és a történeti módszerrel igyekszik megállapítani az illető nyelv mondattani jelenségeinek történeti fejlődését és ezt lélektanilag megmagyarázni.” Lélektani magyarázaton Klemm a mondat egészének a mondat részeire gyakorolt hatását érti, mert „a mondat simultán tudati tartalom”. Amikre hivatkozik: ZOLNAI GYULA „Mondattani bűvárlatok” című tanulmánya, Gombocz „Nyelvtörténeti módszertan”-a és WUNDT nagy munkája. Klemmnek ez a tanulmánya, ahogy a jegyzetből kiderül, magántanári próbaelőadás volt, amelyet a szerző a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetemen 1922-ben tartott. Ennek az előadásnak az elvi anyaga döntő jelentőségű a készülő Magyar Történeti Mondattan kialakítására.

Az 1928-as esztendő nagy jelentőségű Klemm életében. Ekkor jelenik meg a Magyar Történeti Mondattan első kötete, s ugyanebben az évben lát napvilágot *A mondattan elmélete* című székfoglaló előadása, amelyet 1927 végén tartott meg. A két munka egyszerre készült, mégis a magyar mondattörténeti összefoglalás előbb

volt olyan állapotban, hogy lehetett rá hivatkozni, ahogy ezt Klemm meg is teszi a székfoglalóban.

4. Gombocz syntaxis-jegyzeteiben felhasználhatta Klemm tanulmányait és a jegyzetek későbbi változataiban Klemmnek 1928-ban megjelent két könyvét. Ahogy erről tanúskodik is az az 1932-es évjáratú változat, amelyet PAIS alapul vett az 1949-es kiadványhoz. Miért volt mégis az a benyomása PAISnak, hogy a Gombocz-jegyzet és Klemm monográfiája között több a megfelelés, mint amennyit a jegyzet hivatkozásai tükröznek? Valóban, Gombocz nem bővelkedik ezekben a hivatkozásokban. A jegyzetben 8 esetben találkozunk hivatkozást Klemmre. Ebből egyszer átfogó jellegű a hivatkozás, mert „A határozós szerkezetek” egészére vonatkozó bibliográfiai adatok közt találjuk a Magyar történeti mondatlan határozói fejezetére való utalást. A többi hét esetben részletkérdésekkel kapcsolatosak a hivatkozások: egyszer mindjárt a jegyzet elején „A syntaxis meghatározása” című pontban „A mondatlan elmélete” is említve van RIES, PORZIG és Gombocz tanulmányai mellett. A további hat esetben Klemmnek egy-egy cikkére történik az utalás. Ha tekintetbe vesszük, hogy Klemmnek 1930-ig már igen jelentős mondatlani munkássága gyűlt össze cikkekben és az említett két monográfiában, akkor a Gombocz-jegyzet hivatkozásait valóban szegényesnek kell mondanunk. E hivatkozások nem tükrözheték azt a Klemm tanulmányaiban felhalmazott anyagot, amelyet Gombocznak fel kellett használnia. És nemcsak kellett, fel is használta Gombocz ezt az anyagot a hivatkozásokon túlmenően is. Különösen az alany—állítmány fejezetében feltűnő azoknak a helyeknek a száma, ahol hiányolnunk kell a hivatkozásokat. Sok helyen a példamondatok azonossága és sorrendje is megfelel a két szerzőnél. Van az egyezéseknek természetesen egy olyan hányada, amely a közös forrásokkal magyarázható, a megelőző szakirodalmat mindketten használhatták példáival együtt. Ha azonban figyelembe vesszük, hogy Gombocz Klemmre 8 esetben, SZINNYEIRE 23-szor, ZOLNAI GYULÁRA 7-szer, LEHR ALBERTRE 11 alkalommal hivatkozott Syntaxisában, akkor világos előttünk, hogy PAIS észrevételének objektív alapja volt. Szándékos elhallgatással, mellőzéssel azonban nem vádolhatjuk Gomboczot. A pontos hivatkozás Jelentéstanára sem jellemző, vö. KÁROLY, Két fejezet a magyar szójelentéstan történetéből: Tanulmányok a magyar és finnugor nyelvtudomány történetéből (1850—1920) (szerk. SZATHMÁRI ISTVÁN. 1970. 70). 1922-ben tartott akadémiai székfoglaló előadásában, mely csak 1930-ban jelent meg (Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen: Ung. Jahrb. 10) elismeréssel szól Klemm egyik tanulmányáról, s a syntaxis egyik Klemmre utaló passzusa a *-t* tárgyrag eredetéről (90) olyan hivatkozás, amely nyugodtan elmaradhatott volna, hiszen maga Klemm is megelepszik a SZINNYEIRE való hivatkozással (TörtMondt. 270).

5. A történeti mondatlan konkrét anyagában Gombocz és Klemm munkája között a feldolgozott anyag, a példatár nagyságában óriási különbség van, s ahogy már említettem, a jelentések és jelentésárnyalatok megkülönböztetésében is. Klemm az egyes mondatlani eszközök, alaki elemek tárgyalásán belül jól elkülönített jelentéskategóriákat állapít meg, és ezeket történeti sorrendbe állított bőséges példanyaggal szemlélteti, ahol mód van rá, a finnugor nyelvekből is felsorakoztat példanyagot. Ezt a módszert alkalmazza minden mondatrészen belül, az igei állítmány tárgyalásában példáulul sorra veszi az egyes igealakokat, a határozónál az egyes ragozat, névutókat, a jelentésfejlődés szempontjából „legérdekesebb” igeikötőket és ezeken

belül jelentés szerint elkülönült csoportokban közli a történeti sorrendbe rendezett példatárat. Gombocz Syntaxisa az említett Klemm-féle tárgyaláshoz képest csak vázlat. Amiben Gombocz munkája felér Klemm monográfiájával, sőt annál rendszeresebb és pontosabb anyagot nyújt, az — ahogy szintén említettem — az egyes szintaktikai eszközök (ragok) eredete, etimológiája. („A magyar igeragozás” című anyagrészt viszont hiányzik a Pais szerkesztette kiadványból, ahogy erről a szerkesztő a bevezető tájékoztatóban értesít.)

6. A következőkben a két szerzőnek a mondattanról és a mondat általános kérdéseiről való eltérő felfogását szeretném bemutatni, s ezzel azt is bizonyítani, hogy végeredményben megőrizték önállóságukat, annak ellenére, hogy mondattani szintézisük nagyon sok részletkérdésben, sőt az általános szemlélet több lényeges pontjában is megegyezett.

6.1. Hang — szó — szószerkezet vagy hang — szó — mondat a nyelv alapegységei? Gombocz Syntaxisának első fejezetében, annak is legelső pontjában (A syntaxis meghatározása) kifejti, hogy „A nyelvtani hagyomány a klasszikus ókor óta a *hangot*, a *szót* és a *mondatot* állítja egymással szembe, mint a nyelv és a beszéd hármasság korrelatív egységét [...] Már J. Ries i. m. [Was ist Syntax?. Ein kritischer Versuch. Marburg, 1894] utalt arra, hogy számos olyan *syntaktikai* kifejezés van, amelyek logikailag teljes egészet alkotnak, noha *mondatnak* nem tekinthetők. Pl. *Névtelen család. A köztivő ember fiai. Öt hétig [sic!] a léghajón. A világlátók* stb. Ezek tárgyalását a syntaxisból mégsem zárhatjuk ki. A mondat helyett tehát egy tágabb körű nyelvi egységet: a *syntagmát* (görög *σύνταγμα* 'Zusammenstellung': *σύντασσω*), a *szószerkezetet* kell szembeállítanunk. [...] Tehát nem a hang, szó és mondat, hanem *hang*, *szó* és *syntagma* a beszéd és a nyelv korrelatív egységei. [...] A *syntagmák* tanát *syntaxisnak* nevezzük (Syntaxis 4—6).” Gombocz itt szorosán követi RIES felfogását. Mind a hang, szó, szószerkezet korrelatív egységek felvételében, mind a fejezet-címeknek olyan szintaktikai egységekként való értelmezésében, amelyek kívül esnek a mondaton. Klemm „A mondattan elmélete” című munkájában határozottan szembeszegül RIES nézetével (7 kk.). A szószerkezet nem tágabb fogalom, mint a mondat, mert az egyszavas mondatok nem szószerkezetek és így nem tartoznak bele a szószerkezetbe (9), a fejezetcímek meg nem olyan egységek, amelyek csak a syntaxisban kaphatnának helyet, mert mondatként értelmezhetők. „Ezeket ugyanis szintén mondatoknak lehet venni, csakhogy a mondat egyik főtagja, a lélektani alany a helyzetben van adva ... (uo.)” Így Klemm határozottan elutasítja azt a RIES-féle felfogást, amely szerint a szószerkezetet kellene a mondattan helyébe tenni. Ezzel a nézetével határozottan szemben áll Gomboczal, s mondattani monográfiájában is végig kitart a mondattan mellett.

De Gombocz, noha syntaxis-értelmezését és azt a felfogását, hogy a szószerkezet a nyelvnek a szó utáni legközelebbi nagyobb átfogó egysége, amelyben a mondat is bennfoglaltatik, maradéktalanul RIES-től vette át, nem lett volna Gombocz, ha RIES felfogását nem egészítette volna ki, vagy a szemlélet indokolásába nem vitt volna bele olyan mozzanatot vagy többletet, amellyel a riesi gondolatot már magáénak is tekinthette. Ez a többletmozzanat pedig a következő gondolatban testesült meg: „A szónak, ha magában minden vonatkozás nélkül mondom ki, nem lehet egyéb szerepe, mint az, hogy a hallgatóban olyan képzetet keltsen fel, amely a névvel hosszas begyakorlás alapján már asszociatív kapcsolatban van. Valami újat a hall-

gató nem tud meg: a szónak csupán *képzetkeltő* ereje van (vorstellungssuggestiv: Marty). [...] Syntagmán vagy szó szerkezeten olyan két (vagy több) elemből álló szókapcsolatot értünk, amelynek tagjait *határozott logikai viszony* kapcsolja össze (Syntaxis 5—6).” Alább ismertetjük ennek a felfogásnak valamivel későbbi megfogalmazását is, de egy pillanatra időzzünk még el a Syntaxis szövegénél. RIES véleményét ugyanis Gombocz — emlékszünk rá — így közvetíti: „Már J. Ries i. m. utalt arra...”, s ezután következnek a fentebb Gombocztól idézett fejezetcímek. Tehát Gombocz úgy fejezte ki magát, hogy már Ries *utalt* arra. A dolog lényegét illetően azonban tudjuk, hogy RIES nem utalt rá, hanem részletesen és határozottan *kifejtette*, és több oldalról próbálta igazolni (nemcsak a fejezetcímek példájával) álláspontját. Amire talán valóban csak utalt, az a fejezetcímek esete volt, de RIES másféle esetekre is „utalt”, amelyeket már csak Klemm könyvében találunk meg. Klemm tüzetesebben elemzi RIES argumentumait, de nem azért, hogy melléjük álljon, hanem éppen ellenkezőleg, hogy cáfolhassa őket. Gombocz viszont többet RIES-ről nem beszél, hanem kifejti saját nézetét a szó *képzetkeltő* és a *szintagma viszonykeltő* szerepéről, s így most már — ehhez képest — RIES jelentősége e kérdéskörben megmaradhatott az „utalás”-nál. Gombocz a — valószínűleg SAUSSURE-től kölcsönzött, de aztán más értelemben használt — „szintagma” elnevezéssel (RIES csak a szintaktikai képződmény, „syntaktisches Gebilde” és a Wortgefüge „szó szerkezet” kifejezéseket használta) is hozzáadott valamit RIES tanításához, ezzel is megpróbálta saját nevéhez kötni ezt az elméletet.

Gombocz az eddigiekben ismertetett nézetét, amelyet a Syntaxis alapján mutatott be, megismétli a „Mi a mondat?” című előadásában szóról-szóra (MNy. XXV, 3), majd néhány év múlva a „Funkcionális nyelv szemlélet” című nagy távlatokat sejtető, ugyancsak a nyelvtudományi társaság közgyűlésén elhangzó előadásában újabb megfogalmazásban (MNy. XXX, 1—7). Ennek summázatát a legtömörebben így fogalmazza meg: „A hangjel és a szójel mellett a harmadik korrelatív nyelvi egység a szó szerkezet, a syntagma; a hangjel jelentéskülönböztető, a szójel képzetkeltő funkciója mellett a szó szerkezet viszonykeltő funkciója teszi teljessé, elgondoláson szerint, a nyelvi alapfunkciók rendszerét (i. h. 5).” Sajnos azonban a riesi alapokon kibontakoztatott elmélet gomboczi továbbfejlesztése a szónak és a szintagmának mint *képzetkeltő* és mint *viszonykeltő* egységeknek a megkülönböztetése alapján nem mutatkozott időtállóan sem az elméletben, sem az összetételekre való alkalmazás gyakorlatában. PAPP ISTVÁN meggyőzően bizonyította, hogy a szó is lehet viszonykeltő, hogy tehát a szónak is megfelelhet képzetváltás (Mi a szó funkciója? MNy. XXXVIII, 178—91), az összetételekkel kapcsolatban pedig jómagam mutattam rá, hogy a nem elhomályosult összetételek (tehát a legtöbb összetétel) egyes tagjainak külön-külön is megvan a maga jelentéspulzusa, amiből következik, hogy az összetétel tagjai között is lehet, sőt a legtöbb esetben van is képzetváltás (ÁltNytan. VI, 372).

6.2. A hiányos mondatok, Klemmnél kihagyásos mondatok értelmezése mindkét szerzőnél PAUL és WUNDT gondolataira épül. PAUL és WUNDT felfogása között azonban van egy jelentékeny különbség e hiányos mondatokat illetően. PAUL a lélektani és helyzeti mozzanatok fontos szerepét hangsúlyozza, ezért a hiányos mondatokat is teljes értékű mondatoknak tekinti. WUNDT a nyelvileg nem teljesen tagolt kifejezésformáknál a mondat természetét nem ismeri el, és ezekre új terminust hoz létre: Satzäquivalent = mondat egyenértékes. A magyar szakirodalomban a *mondatpótló* elnevezéssel fordították le a német szót. A magyar megfelelő egy árnyalattal még

jobban aláhúzza azt a tulajdonságot, hogy „nem az igazi”, ami a német elnevezésben nincs benne, hiszen ott ekvivalensről van szó. Talán ma kevesen tudják, hogy a magyar fordítás Gombocztól ered. Gombocz WUNDT munkájának az ismertetésében így ír: „Ha valaki a fölhozott kérdésre [Holnap utazol el?] azt feleli *holnap utazom el*, mondatot mond; ha azt feleli *holnap* vagy *igen*, mondatpótló szót (*Satzäquivalent*), mond, bár a két feleletnek gyakorlati értéke ugyanaz (Nyelvészeti Füzetek 7, 51).” Ugyanez a példa, s ugyanazok az okfejtések megmaradtak Gombocznál 30 éven keresztül. WUNDT-ismertetésében is, a Syntaxisban is hivatkozik arra, hogy a szimbólum is helyettesíti a tárgyat, de azért a kettő nem ugyanaz. „A szót helyettesítő mozdulatot, pl. rámutató jelet senkinek sem jut eszébe szónak nevezni; semmi okunk sincs arra sem, hogy a mondatot helyettesítő szót mondatnak nevezzük (NyelvFüz. 7, 51).” — „E helyett: *Holnap*, így is felelhetnénk: *Igen, ühüm*, vagy egyszerű biccentéssel is!... Ezek nem mondatok, hanem mondatpótlók, Satzäquivalente (Syntaxis 29).”

Klemm is használja a *mondatpótló* terminust, de ő egy árnyalattal közelebb van a pauli felfogáshoz, nem mondja ki sohasem, hogy a mondatpótlók nem mondatok, sőt inkább a mondattal való tartalmi egyenértékűségüket hangsúlyozza, a nem verbális elemek és a szituáció szerepével együtt: „mivel a nyelvi megfelelő teljes mondatot alkotó tárgyi képzetek ilyenkor is megvannak mind a beszélő tudatában, és mivel a hallgatóban is létrejön az illető teljesképzet a helyzet, a hanghordozás, a beszéd optikai eszközeinek (taglejtések, arckifejezések) közreműködése folytán, azért az ily kifejezések a nyelvi teljes mondattal tartalomra egyértékűek, azaz *mondatpótlók* (Satzäquivalente) (TörtMondt. 6).” Tehát Gombocznál ezek a hiányos mondatok azért mondatpótlók, mert nem mondatok, Klemmnél viszont azért, mert egyértékűek a mondattal. Magát az új elnevezést PAUL sem kifogásolja (Prinzipien⁶ 130), de mint Klemm, a funkcionális egyértékűséget hangsúlyozza.

A mondatpótló kérdésével PAIS is foglalkozott (MNY. XLVI, 198—203). Teljesen egyetérthetünk a következő megállapításával: „Meglepő, hogy WUNDT, aki olyan termékenyítő szempontokat szolgáltatott a nyelv lélektani felfogása számára, a mondat és a mondatpótló fogalmának éles elválasztásával, a nyelven kívüli mozzanatok elhárításával, vagyis a mondat grammatikai jellegének túlzott előtérbe állításával annyira lélektan ellenes álláspontra helyezkedik (i. h. 201).”

6.3. Gombocz és Klemm között a mondatpótló értelmezésében, vagy méginkább értékelésében mutatkozó különbség a két tudós egész mondatfelfogásával magyarázható. Gombocz lehorgonyzott a nang—szó—szintagma hármassága mellett, a mondat nála csak egyfajta szintagma. Így a mondat egészének a kérdései, a mondat funkcionális szerepe csak a mondatfajták tárgyalásakor léphet előtérbe, mert ezt a kérdéskört a hagyomány miatt már nem lehetett mellőzni. Klemm szerint viszont a nyelvnek a szó utáni magasabb rendű egysége nem a szintagma, hanem a mondat, szerinte a szószervezetek funkcionális és alaki kérdései a mondaton belül magyarázandók, a mondat szimultán tartalma adja meg nála az alapot, amelytől a mondattani eszközök (egy részének a) fejlődése érthető és magyarázható. Ezért úgy gondolja, hogy a „nyelvi (akusztikai) eszközökön kívül még figyelembe kell venni a mondat-tanban a beszélőnek és a hallgatónak helyzetét (situatio) s a beszéd optikai eszközeit: az arckifejezéseket (mimika), a taglejtéseket (gestus). Az ember ugyanis nemcsak hangjával beszél, hanem egész külső megjelenésével is, azonkívül sokat tesz érthetővé a helyzet is, amelyben a beszélő és a hallgató van (TörtMondt. 9).” Klemm tehát tekintettel van — legalábbis elvileg — a beszéd nem verbális kifejező eszközeire s a

situációra, ma úgy mondanók, hogy nemcsak a rendszermondatra, hanem a szövegmondatra, a megnyilatkozásra és az ezt kísérő nem nyelvi jeladási módokra is, amelyek a kommunikációban részt vesznek, s nem kerülte el a figyelmét a mondat beszédértéke sem (vö. KÁROLY: Klemm Antal mondatelméleti és mondattörténeti kutatásai (kézirat). Ennyiben mondatfelfogása előremutató volt.

S még egy pillanatra visszatérve a hiányos mondatok vagy mondatpótlók kérdéséhez, a mondat funkciójához hozzátartozik annak igazságérték-szerepe és beszédértéke, illokúciós értéke. Egy eldöntendő kérdésre adott *igen* vagy *nem* felelet az igazságérték és a beszédérték szempontjából a teljesen tagolt mondattal egyértékű: bizonyos társadalmi szituációkban (a gyakorlatban, ahogy Gombocz mondaná), például bíróság előtt, házasságkötéskor stb. épp olyan elkötelezettséggel jár együtt, mint a teljesen tagolt mondatforma. (Ekkora társadalmi érvényre a fejbólintás és gesztus még nem emelkedett, de kevésbé hivatalos helyzetekben ezeknek is tökéletes jelzésértéke van. Tulajdonképpen e nem verbális eszközök volnának az igazi mondatpótlók, egy *igen* felelet a nyelvi konvenciók alapján és szabályai szerint nyelvileg is teljes értékű mondat.)

7. Gombocz és Klemm mondattani munkássága egymással párhuzamosan folyt, sok kölcsönhatással és közös tartalmi elemmel. Ugyanakkor mind a ketten megőrizték felfogásuk önállóságát. Gombocz nem hagyta befolyásolni magát Klemmnek „A mondattan elmélete” című munkája által, amikor a RIEShez való kötődéséről volt szó, Klemm pedig érintetlenül maradt Gombocz „funkcionális szemléleté”-től, a funkcionális szemléletnek gomboczi értelmezésétől. Gombocz mondattana Syntaxis elnevezéséhez híven valóban szintaxis maradt, Klemm pedig szemléletében végig ragaszkodott a mondat egészének a kereteihez.

DIE SYNTAX VON GOMBOCZ UND KLEMM'S SATZLEHRE

SÁNDOR KÁROLY

Gombocz's und Klemm's Tätigkeit auf dem Gebiet der Satzlehre verlief parallel miteinander und zeigt viele Wechselwirkungen und gemeinsame inhaltliche Elemente. Gleichzeitig bewahrten sie aber ihre eigene Auffassung. Gombocz ließ sich nicht von Klemm's Arbeit „Theorie der Satzlehre” (A mondattan elmélete) beeinflussen, wenn es um seine Bindung an Ries ging, und Klemm blieb von Gombocz's „funktionaler Anschauung”, d. h. von der Gombocz'schen Auslegung der funktionalen Anschauung, unberührt.

Die Satzlehre von Gombocz blieb, treu ihrer Benennung als *Syntaxis*, eine Syntax, Klemm hielt sich dagegen in seiner Auffassung durchgehend an den Rahmen der ganzen Satzeinheit.

MÓRA FERENC TÁJSZAVAI

PÉTER LÁSZLÓ

Írónk születésének századik évfordulója alkalmával MARTINKÓ ANDRÁS vetette föl a Móra-szótár elkészítését (Nyr. CIII, 325). Ekkor már készen volt BENKŐ LÁSZLÓ „röpszótára” Móra néhány kiválasztott könyvéből, de csak később tette közzé (Nyr. CVI, 51). Ez a kis ízelítő — ha másra nem — arra mindenképpen jó volt, hogy megerősítse MARTINKÓ javaslatát: kívánatos lenne Móra nyelvének szótári földolgozása. Ha mi, szegediek, Móra-kutatók, indítványoztuk volna, elfogultsággal volnánk vádolhatók. Martinkóról ezt senki nem állíthatja. Amint GOMBOCZ ZOLTÁN-ról vagy BÁRCZI GÉZÁRól sem, holott mindketten Mórát tartották a magyarul legjobban tudó írónak (SKM 1979. 1).

Móra nyelvészetének egyik s bizonyára nem véletlen összetevője népnyelvi ihletettsége. Szülővárosában a leggyakrabban — legbüszkébben — idézett Móra-vallomás ez: „Engem Félegyháza tett íróvá... a magyar nyelvem is Félegyháza adta...” (11:383)*

A Móra-szótárnak éppen ezt az utóbbi állítást kellene hitelesítenie és pontosabbá tennie. Mit kapott Móra a félegyházi nyelvjárástól? Mit adott hozzá tanulmányaiból, olvasmányaiból, és mit szívott magába életművének színhelyén, Szegeden? Ezt a három réteget tanulságos lesz szétválasztani. Ám ehhez az szükséges, hogy a Móra-szótár készítői folyton kezük ügyében tartsák a nyelvjáráskutatás eddig föltárt félegyházi — és környéki — tájszóanyagát (az MTSZ. és az ÜMTSZ. eddig megjelent első kötetén kívül a BENKŐ—LŐRINCZE nyelvjárási bibliográfiájában megadott folyóirat-közleményeket is!), BÁLINT SÁNDOR Szegedi szótárát, valamint Móra István műveit is, amelyek ellenőrzési lehetőséget kínálnak, mert számos jel figyelmeztet, hogy a két Móra nyelvében azonosságok találhatók. S ezek az azonosságok nyilvánvalóan szintén a félegyházi népnyelvben gyökereznek.

* Az idézés módja azonos a hasonló tárgyú két korábbi közleményemben (Jegyzetek Móra nyelvéről. Nyr. CIII, 310—325. — Móra Ferenc stílusához. Nyr. CVI, 160—175.) alkalmazott rövidítésekkel. Tehát az első számjegy az összegyűjtött művek kötetére, a kettőspont utáni pedig lapszámára utal. A kötetek számai: 1. Véreim. — Parasztjaim. 1958. 2. Sokféle. — Egy cár, akit várnak. 1958. 3. Napok, holdak, elmúlt csillagok. — Elkallódott riportok. 1958. 4. Beszélgetés a ferde toronnyal. — Túl a palánkon. 1959. 5. Georgikon. — Nádi hegedű. 1959. 6. A vadember és családja. — Göröngykeresés. 7. A fele sem tudomány. — Utazás a földalatti Magyarországon. 1960. 8. Négy apának egy leánya. (A festő halála.) — Hannibál föltámasztása. 1960. 9. Szilánkok. 1961. 10. Aranykoporsó. 1961. 11. [A] Daru utcáról a Móra Ferenc utcáig. 1962. 12. Szegedi tulipán[t]os láda. 1964. 13. Memento. 1967. 14. Ének a búzamezőkről. 1978. — A Móra műveiből vett szavak és nyelvi jelenségek egy része megtalálható DONGÓ ORBÁN munkájában (A kiskunfélegyházi nyelvjárárs. Szeged, 1911. 11., 15—19., 25., 43.) A kettő hitelesíti egymást.

Móra Ferenc kissé még BÁLINT SÁNDORT is megtévesztette. Szegedi szótárába fölvette Móra szavait is, anélkül, hogy körültekintőbben vizsgálta volna, vajon a Móra használta szó él-e a szegedi népnyelvben, avagy Móra a félegyházi nyelvjárásból hozta magával. Minthogy több ilyen szót gyanúba vehetünk, a Szegedi szótár Mórától idézett szavait mindig kritikával kell fogadnunk.

1.

Ahogy BENKŐ LÁSZLÓ röpszótárához is van helyesbítő szándékú észrevételem. A *csentres* szót ő is, BÁLINT SÁNDOR is Mórának Ének a búzamezőkről című regényéből emelte ki. BÁLINT SÁNDOR a szegedi *csentrös* közlése után megjegyezte: „hibás *csentres* alakban Móra, Én.” Dehogy hibás! Móra a félegyházi változatot közölte (*csentrés*), nem pedig a szegedit. Egyébként jómagam *csentres* változatát ismerem édesanyámtól (Veprőd, Bács-Bodrog m.), és nem egyszerűen ’konyhai edény’, hanem ’mosatlan edény’ jelentésben (vö. ÚMTSZ. 809).

Nem értek egyet BENKŐ LÁSZLÓVAL az *előget* jelentésének értelmezésében; példamondatából világosan kitűnik, hogy nem ’eltakar, elföd’, hanem ’elébe lóg’ (a szem elé) a jelentése. A *felhőzik* sem ’szégyenkezve félrehúzódik’, hanem ’gondba esik, tart valamitől’. A *fityfiritty* nem ’apró, élénk, fürge gyerek’, hanem ’valakinek a küldönce, jobb keze’. A *frugális* valóban ’mértékletes, szerény’ jelentésű, de Móra itt kifogástalan nyelvtudással és kitűnő írói leleménnyel belesúríti a jelentésébe az etimológiai értelmét is: ti. a *frugális* *koszt* főként narancsból, gyümölcsből (*frux*, *frugis*) állott. A *kantáros* címszavában BENKŐ megjegyzi: „(Móra példájával)”. Hozzátennem: is. Ebben az esetben ugyanis BÁLINT SÁNDOR szegedi példamondatot ad, Mórára többletként hivatkozik. A *kidülőz* címszavában azonban valószínűleg BÁLINT SÁNDORNAK is csak Mórától volt adata: ez tehát éppen az az eset, amikor további kutatásra lesz szükség, vajon Móra a félegyházi vagy a szegedi nyelvjárásból vette-e a szót, vagy netán saját leleménye?

BENKŐ szótárában rövid *ü*-vel szerepel a *küszent*, s ugyanígy a példamondatában is. Nem ő tehet róla, de ez így hibás. Helyesen: *küszent*. A hiba magyarázata, hogy a korabeli újságok nyomdáinak betűkészletében nemigen volt hosszú *i*; *ú*, *ü*, s az első, hírlapi közlés rövid *ü*-je kiadásról kiadásra vándorolt tovább, mert a kötetek szerkesztőinek nem volt elégséges nyelvérzékük, nem ismerték a tájnyelvet, ezért nem merték kijavítani. (A Szegedi szótárban természetesen helyesen szerepel.) A címszóban érzékeltetni lehetett volna, hogy Móra itteni használatában e szónak enyhén gúnyos árnyalata van: a szegedi Közművelődési Palota előtt ugyanis Szókratész és Homérosz szobra áll; ezeket hiszi, nevezi a korabeli szegedi és tanyai nép (amely az előtte levő téren, a *makai piacon* összeverődik) szenteknek. Ugyanígy nem *pice*, hanem *pice* a helyes.

A *leffeg* jelentése sem ’lomhán jár’, hanem — kutyáról lévén szó — egybesúríti több cselekményt: ’a füle le-föl jár, a nyelve kilóg és liheg’.

Nagyon érdekes a *markoláb*: ez a képzeleti lény a gyermekijesztőkből való („vigyen el a markoláb!”). Móra gyakran emlegette, s nem véletlenül: mint DIÓ-SZEGI VILMOS kimutatta, ez jellegzetesen palóc és jász néphagyomány; Szegedre és a szegedi tájra is ők hozták magukkal (Népi kultúra — népi társadalom. Bp., 1968. 1: 229).

A *patronázs* ('segélyszervezet') nem azonos a *patrontással*, amelyet BENKŐ a Szegei szótár idézésével összekapcsol vele ('gyalogos polgárőrség viselete'). BÁLINT SÁNDOR értelmezése is félreérthető. A *patrontás* ui. nem viselet, hanem csak viseleti darab: lőportartó (Patron-Tasche). KÁLMÁNY LAJOS népköltési gyűjteményéből idéztem rá több példát (Nyr. LXXII, 131).

A *tökszárduda* megint olyan szó lehet, amelyet BÁLINT SÁNDOR is csak Mórától ismert, ám ő máshonnan idézi, mint BENKŐ, tehát Mórától két előfordulást is föl tudunk mutatni, de más szegedi adatunk nincs. Gyanús tehát, hogy ez is félegyházi, nem pedig szegedi.

2.

A magam szerény gyűjtése is csak kalászkaparék, szemelgetés, de alkalmas néhány tájszófajta jellemzésére, s ezzel talán a majdani Móra-szótár készítőinek kezére járhatok. A tájszavak hagyományosan számon tartott három válfajának megfelelően sorolom elő példáimat. Takarékoságból lemondok a példamondatokról.

1. Alak szerinti tájszavak

acel (7: 429) acél; *acskó* (8: 127, 11: 653, 14: 54) zacskó (idetartozik a hibás olvasatú *ucski* — 11: 178 — is; helyesen ez is *acskó!*); *aggóskodik* (14: 371) aggodalmaskodik; *állá kapcája* (14: 239) állkapcsa; *állom* (1: 268, 14: 41) állam; *arasztos* (14: 119) araszos; *atrec* (14: 336) adressz, cím; *ákovita* (5: 40) aquavita, pálinka; *átvádol* (7: 428) átmegy, átpártol; *belterhes* (1: 288) belterjes; *bokrétolás* (7: 368) cihelődés: mindenki veszi a maga cókmojkját (a német *Proprietät*-től előbb *poprétolás* lett, majd népetimológiásan *bokrétolás*); *burkok* (14: 82), *búrokok* (8: 129) búrok: inetimologikus bővüléssel, nevezetesen a többesszámú alakot egyesszámúnak érezték; *búzeum* (7: 437) múzeum; *cigaretlizik* (14: 93) cigarettázik; *csippent* (14: 87) csipog; *csont-tubarózsa* (6: 437) csonttuberkulózis: Hajnal Matyika édesanyja már ettől megnyugodott: „Amelyik betegségnek ilyen szép virágneve van, arra bizonyosan van orvosság” (uo.). (A *tubarózsa* és a *tuberkulózis* hangulati összefüggéséről már KOSZTOLÁNYI érdekes észrevételeket tett: *Nyelv és lélek*. 1971. 111.) *Csöndér* (14: 13) csendőr; *dilektor* (7: 438) direktor; *egzáment* (14: 59) egzámen, examen, vizsga; *eleventen* (14: 329) elevenen; *fékető* (11: 59, 14: 96, 165, 361) főkötő; *fekő* (14: 220) fekvőbeteg, gyermekágyas asszony; *fényiparos* (11: 155) fémpiparos; *fémszóró* (11: 156) fényoszóró; *fódott* (*mögfódott* 14: 149) megfoltozott; *földúzta magát* (14: 67) fölhúzta magát; *ganéj* (*lóganéjjal* 14: 296) gané; *gyámol* (14: 186) gyám (elvonás a *gyámolít* igéből); *gyiák* (1: 101) diák; *gyugacs* (14: 17) dugasz; *haskó* (14: 209) has, hasika, hasacska (kicsinyítőképzővel); *heptike* (1: 39) hektika, tüdőbaj; *fenerosszpora* (14: 46) peronoszpora; *fölcihegtek* (14: 238) fölvihogtak, fölnevettek (hangutánzó); *hálál* (14: 31, 150) hál; *indzseller* (14: 130) ingénieur, mérnök; *igazkolódik* (14: 47) igazodik, elhelyezkedik (a lócán); *ispita* (1: 39) kórház; elvonás az *ispital* (*ispotály*) alakból; *spital* változatát is használja (14: 82). (Az *ispita* nem fordul elő a SzegSz-ban, de összetételben (*inspitainspektor*) igen, 1813-ból.) *Kalóz* (1: 40) kalauz; *kám* (14: 34, 36, 188) kán; *kimeriget* (14: 314) kimerítget; *koha* (7: 429) kova; *komenista* (14: 162, 165) kommunista; *komenizmus* (14: 50) *kominizmus* (14: 52) kommunizmus; *konstetál* (14: 39) konstatál; *koslebálók* (1: 9) konskribálók, összeírók; *kriptály* (7: 274, 282)

kripta (elvonás a szó birtokos személyragos *kriptája* alakjából); *kukorít* (14: 62) kukorékol; *leform* (*birtokleformitörvény* 1: 163) reform; *lepkény* (8: 53, 11: 289) lepke (szintén elvonás a birtokos személyragos *lepkéje* ~ *lepkénye* alakból); *lekrám* (7: 77) reklám; *lekvirálók* (1: 326) rekvirálók; *loppal jön* (14: 224) lopva, észrevétlen; *loretomi* (14: 174) loretoi (litánia); *maradváim, maradványaink* (2: 170, 6: 236, 9: 501, 11: 474) maradványaim, maradványaink; közkeletűbben: maradékaink 'ivadék, utód' jelentésben; *mereszkedik* (14: 20) merészkedik; *mérnek* (6: 418, 7: 274) mérnök; *meszet* (14: 192) mész (a tárgyragos alakból önállósult; az új szó tárgyesete *meszetöt*); *makkfa* (14: 39) mappa, térkép; *muszajítva* (14: 134) muszájítva, kényszerből; *napacel* (6: 418, 7: 274) napacél, azaz fémtükör; *nemzetföltartó elem* (14: 348) nemzetföntartó elem (ti. a Horthy-korszak demagóg kiscsapatpolitikája szerint a parasztság). (Nem lehetetlen, hogy ez a torzítás Móra leleménye: fricska a rendszer frázisban népámitóinak.) *Nevetgérözik* (14: 151, 294) nevetgél; *odaserdült* (14: 299) odafordult; *okvetetlenül* (14: 118, 185) okvetlenül; *onokatestvér* (14: 25) unokatestvér; *orvas* (1: 132) orvos. (A „főorvos” — az *alorvos* analógiájára — *főorvos* — 1: 39.) *Ögyvez* (5: 60, 14: 125) özvegy. (Hangátvetéses alak, mint a BENKŐ közölte *üdvégy*, *ügyvéd* is.) *Ősökök* (7: 450) ősök (vö. *burkok*, *bürokok*). *Paléta* (14: 30) spaletta, spaléta; *pedinter* (2: 302), *pedintör* (14: 263) szolgál; a *Bediente* többszámából (*Bedienter*) a magyarban egyszám lett; *petlóreum* (1: 26) petróleum. (A Nyr. CVI, 168. lapján idéztem, hogyan lett ennek a kicsinyítőképzős alakjából *petróleumocska* > *petrómocska* > *petrómacska* > *pétermacska!*) *Prómétás* (5: 57) valószínűleg Prométeuszból; *rí* (14: 349) sír; *röntönözés* (1: 134, 14: 232) röntgenezés; *serég* (14: 210) sűrög; *sutu* (14: 156) sajtó, prés; *sutulás* (14: 156, 327) sajtolás, préselés; *szavalat* (11: 33), *rá köllött szavalom* (14: 139) szavazat, rá kellett szavaznom; *szék* (14: 116) szik; *szeleverdi* (14: 95) szeleburdi, szeles; *tanált* (14: 290) talált; *tepedt* (14: 303) töppedt, túlért; *tergyett* (14: 332), *széttergyedt* (14: 216) kövér, meghízott; *talmács* (14: 35) tolmács; *tetéj* (1: 364) tető; *tapaszt* (14: 56) tapaszt, tapasztás (tárgyesete *tapasztot*, vö. *meszet*); *torokgyék* (11: 399) torokgyik; *türelmes* (14: 195) türelmes; *vagyom* (5: 53) vagyon; *vajz* (7: 382, 385) váz, azaz csontváz. (Ennek hangtani képződéséről, az inetimologikus *j* keletkezéséről HORGER külön cikket írt: MNy. XXV, 104.) *Viasz* (14: 234), *viack* (4: 162) viasz; *viaszkos* (14: 112), *elviaszkosodott* (14: 232), *oltóviaszkos* (14: 307) viaszos, elviaszosodott, oltóviaszkos; *viloncia* (14: 56) violencia, erőszak; *világbirkos* (1: 298), *világbajmok* (1: 299) birkózó világbajnok; *vízözöm* (14: 302) vízözön; *vizslog* (14: 96, 299) vizsgálódik.

2. Jelentésbeli tájszavak

(*Bőrszivar* (14: 50) szivar (lehet, hogy ezt a szót Erdélyben kedvelte meg Móra, mert sem a szegedi, sem a félegyházi népnyelv nem látszik ismerni); *cifrasági találmány* (5: 50, 14: 45) műszer, dísz tárgy, „szerkentyű”, amely a nép számára szokatlan, ismeretlen; *cigánybolha* (14: 302) szikra; *cigányhiten* (14: 227) vadházasságban; *cigánykodó* (14: 243) alkudozó, kicsinyes; *csiribiri* (1: 78) csip-csup, semmire való (ember); *csudám* (4: 12) csodálkozásom; ebben a kifejezésben: *nem fog* (hibásan „javítva”: *fogy*) *rajta csudám*. Csak a kiskunsági népnyelvből és a két Móra, István és Ferenc írásaiból ismerte ezt PROHÁSZKA JÁNOS (Nyr. LXXVI, 66), és így „fordította le” köznyelvre: 'csodálkozásom föl se tudja fogni'. *Diéta* (14: 47) csoportokban való beszélgetés (nyilván a rendi országgyűlés emlékeként; a SzegSz. szerint *déta*); *elméje* (1: 236) emlője; *erkölcsös állat* (14: 366) makrancos (ló); *érvényös* (1: 132) hatásos

(„hátha nem lösz érvényös az az olcsó por”); *fahitű* (14: 113) hitetlen; *famagos* (5: 43) faiskola (ahol magról természetik a facsemetét); *fazekas* (14: 96) fazéktartó állvány; *föltételösen* (4: 180) nem átvitt, hanem konkrét értelmében fogta föl a nép: „Tud-e írást? Csak föltételösen. Hát csak tögye föl, bátya. Ti. a pápaszemet. Azt tételözi föl az ilyen szép beszédű, öreg magyar, ha olvasni akar.”; *Halomás* (1: 244, 6: 509, 14: 99) elhalálozás; *harangozópénz* (14: 112) temetéskor a harangozóért járó fizetség; *hazafi* (1: 203, 4: 310, 11: 113, 334) Félegyházán különleges, jellemző jelentést kapott: „Aki nagy hazafi, az részeges, káromkodós, munkakerülő, garázda ember.” — „Ez a tájnyelvi hazafiság alighanem a régi világbeli követválasztások maradványa, amikor a kortesek győzték legjobban gégével a hazafias lelkesedést.”; *Hordógurigató hang* (14: 122) italos, rekedtes; *hullám* (4: 140, 6: 249, 270, 7: 332, 385) hulla; *istenkedő* (14: 219) vallásos, folyton Istenre hivatkozó; *kapitányvíz* (13: 372, 14: 310) tűz ellen a házban tartott hordó víz; *kékje* (14: 228) ütésnyom a testen; *keresztülszalma* (14: 100) akadály, gáncs; *nyelvcsaplár* (14: 227) nyelves, szószátyár; *nyesedék* (11: 492) munka közben levágott, lehullott bőrdarab (szűcs műszó); *nyomas ember* (14: 258) nyomos, aki nyomon beszél, szavahihető; *ösgyűlés* (14: 344) politikai jelölő gyűlés a Ferenc József-i korszakban (SzegSz.); *összekaronkozik* (14: 176) karonfogja; *pecsét* (11: 399): „A vörhenyt mifelénk pecsétnek hívták...” *Pimpimpáré* (14: 297) pitypang; *poltúrás malac* (14: 131) hitvány, olcsó; *riktírozza* (14: 112) igazítsa, igazgassa; *Szent Antal tüze* (11: 351) orbánc (vö. KOVALOVSKY MIKLÓS: Nyr. LXXVII, 137); *szögrehúzó* (7: 195): „Kiskun ember, Holló Béla barátom, Félegyháza volt polgármestere szokta így hívni azt, akire mások azt mondják, hogy a kákán is csomót keres.” *Szőrmók* (14: 351) szőrös, szakállas; *tartományos* (5: 252, 7: 311, 14: 241) akitől tartani lehet; *tehetsége van hozzá* (14: 232) tehetősége, azaz pénze; *a telek lábujában* (12: 292) a telek végében; *templompribék* (8: 202, 11: 399) templomos, mindig a templomot bújó; *tortúró* (14: 237) a halotti toron fogyasztani szokott erős túró; *transcérház* (14: 34) kórház (katonai műszó); *utcacifra* (14: 117) rosszlány, lotyó; *vacsoravesztő pille* (14: 359) a gyertya, lámpa körül röpködő kis esti lepke; *vázlat* (13: 648) csontváz; újabb fejlemény a *vajz* és a *hullám* után; Móra is csak 1930-ban hallotta először. *Vízibubák* (6: 401): „Andrásék így hívták a regattistákat.” (Vö. TÖMÖRKÉNY: Nyr. XXXVII, 40.)

3. Tulajdonképpeni tájszavak

Akcis (14: 49) városi szeszadó (accisa); *láz* (4: 140, 9: 477, 11: 400) madárijesztő; a szegedi népnyelvből már kiveszett, pedig Dugonics még használta (SzegSz.). Az Ének a búzamezőkről két helyén (14: 154, 349) *váz* áll ’madárijesztő’ jelentésben, de ez nyilvánvaló sajtóhiba *láz* helyett. Egyébként a ’febris’ jelentésű *láz* Félegyházán *forróság* (9: 477, 11: 400, 14: 70) volt, ezért a homonímia ellenére sem téveszthették össze a kettőt. *Alítom* (14: 48) vélem; *átcaplat* (14: 226) átballag (hangutánzó); *bagolyüődő* (14: 109) aszalt alma; *bal körmű* (14: 174) rosszféle; *bába bukra* (11: 307) szivárvány; *bákó* (14: 78, 91) lassú, mamlasz, halvérű; *betaslog* (14: 47) beballag (szintén hangutánzó); *betyárlányféle* (14: 297) rosszféle; *bezzegje* (14: 61) (a zárnak a) billentyűje; *botramoskodunk* (14: 155); talán sajtóhiba *batramoskodunk* (SzegSz.) helyett: sötétben járunk-kelünk, tapogatózunk; *bodobács* (7: 71) katonabogár; *bórembukk* (1: 135) kisgyerek; *burukkoltak* (14: 24) hangutánzó szó a galambok hangjáról; *butyros* (14: 365) batyús; *citkesedett* (14: 32) illeszkedett be; *citék*, *citök* (SzegSz.) íz, ízület; *citők föld* csücskösen, háromszögszerűen illeszkedő földdarab.

Az ÚMTSz. is csak a SzegSz.-ből ismeri, valószínű tehát, hogy Móra is a szegedi tanyavilágban tanulta meg, nem hozhatta Félegyházáról. Az igei változat pedig minden bizonnyal az ő alkotása, továbbképzése. *Csadaria* (14: 86) sodorta; *csakán* (11: 306) vezető, vezér; *csausz* (14: 119) rosszcsont; *csávás* (14: 195, 332) moslékos vödör; *csiszlík* (1: 56) kontár; *csosza* (14: 77) rossz lábú, csoszogós; *csörtögés* (14: 11), *csörtögött* (14: 74) zajjal jár, tesz-vesz; ilyen zaj; *cubázkodás* (7: 435) hurcolkodás; *darvadozik* (6: 93): „senki se tudja, miféle szó ez” — így Móra. Tömörkénytől terjedt el az irodalomban ez a szegedi tájszó a sötétben való beszélgetés kifejezésére. Juhász Gyula is szívesen használta. Magyarázatával MÉSZÖLY GEDEON foglalkozott (Juhász Gyula *darvadozása* és *Petőfi rónája*. Nyelv és Irodalom, Szeged, 1955. 7—13.). *Durzos bajusz* (14: 226) bozontos; *dutyán* (14: 264, 358) kiskocsmá; *égedetlen* (sajtóhíbasan engedetlen: 14: 83, az első kiadásban egedetlen) éktelenül, túlságosan; *elszüenkezett* (14: 109) tétlenül időt töltött, téblábolt. Az MTSz. is csak Félegyházáról ismeri (vö. Nyr. IV, 560. XXVI, 95). Az utóbbi közlés Móra Istvántól való. Példamondata után a szerkesztő, SIMONYI ZSIGMOND zárójelben kételyét fejezte ki a helyes értelmezés iránt. A példamondatok: „Egész nap esett az eső, csak úgy szüenkeztünk a gyiőfa alatt. Fé délig szüenkeztünk, hogy a kocsi értünk nem gyütt.” SIMONYI kérdése: „Nem a megázásra értették? Szerk.” Nyilván a *szürni* igével való összefüggésre gondolt. Móra Ferenc a bátyjának az értelmezését erősíti meg: „Ferenc eleget elszüenkezett Mátyáséknál.” *Évelődik* (14: 232) tépelődik, füstölög magában; *gyüszmékölő* (14: 224) ide-oda mászkáló, főként öreg; *hátraviccsan* (14: 301) hátrapillant; *herőce* (14: 105) csöröge, forgácsfánk; *hókul* (14: 216) fakul, fehéredik; *izgáncsot vet* (7: 435) kötözködik; *kárpál* (14: 184) ócsárol; *kecsög* (14: 96, 97) hízeleg (a SzegSz. nem ismeri, valószínű tehát, hogy félegyházi emlék Mórában, tehát helyesen *kecsög*; ő rakott bele ő-t! *Kopolya* (3: 273) kezdetleges, nem mély, ásott kút; *korozsma* (14: 220) a keresztszülő ajándéka keresztgyermekének; *kosta* (2: 209) kántortanító; *kóstál* (14: 363) kerül vmibe; *mekekuka* (4: 355, 7: 377, 11: 450): „Kiskunul az olyan furcsaságot hívják mekekukának, amiről ésszel élő ember ki nem találhatja, hogy micsoda.” (Vö. *cifrasági találmány*.) *Milling* (11: 369): „úgy vág, mint a milling”; „élős, mint a milling” (SzegSz.). *Mórikálja magát* (14: 102) kellett magát; *nádkotu* (14: 312) földben maradt nádtorzsa; *ortályoskodás* (14: 185) pörlekedés; *pár* (14: 205) házilag készített élesztőféle, kovász: borseprővel korpát gyúrtak össze, pogácsává szaggatták, és *párszáritón* (lapos, alacsony szélű, nagy átmérőjű vesszőkosárban) megszáritották (SzegSz.). A regényben a szüle kérdi a menyétől: „Párral sütötted?” Ezt a mai olvasó aligha érti. Jogos MARTINKÓ ANDRÁS igénye, hogy „semmiféle, 50 esztendősnél idősebb irodalmi művet nem lenne szabad kiadni kommentárok és magyarázatok nélkül, mivel egyetlen irodalmi műnek sem árt, ha legalább nyelvileg értjük” (A *Petőfi Irodalmi Múzeum* évkönyve. 1974. 11: 192). *Patrac* (6: 378) szerepel ugyan a MTSz.-ben, de szűk érvényű, kiskunsaági szóként; Móra szerint „az a pokróc volt, amibe belenyalábolta a szalmát” az édesanyja. *Petek* (14: 157) pörpatvar, patália; *pilis* (14: 212) kopasz fejtető; *poceta* (14: 131) multság (vö. Nyr. IV, 559); *polyog* (14: 48) nyüzsög; *pőszlék* (11: 497) szőrös bőrdarabka a kopasz foltok elfödésére (szűcs műszó); *sakterszakáll* (11: 103) kecskeszakáll; *szárma* (14: 121) töltöttkáposzta; *szemők* (14: 269) nagy szemű, okos szemű; *szemzik* (4: 169): „Szőregen nem szabad a *szemzik* szót kimondani, mert az ördögnek a legkisebb fiát is úgy hívják...” Jelentését nem mondja meg, a SzegSz. nem ismeri. *Szilke* (14: 240) kistányér; *táritoppos* (14: 361) cifra (?); *tarhó* (14: 199) joghurt; *táskálódik be* (14: 122) lassan jön be (?); *veres herkány* (5: 230), *vörös*

herkány (14: 216): újszülöttre mondták. „Ne tessék tőlem megkérdezni, hogy mi az a *veres herkány*, mert fogalmam sincs róla nekem se. Ezt a hasonlatot én készen kaptam az apámtól, ő meg az apjától kapta, mint ahogy az én unokám is tovább fogja adni az ő unokájának. Ez a mi családi kincsünk, ami talán már a hét vezér óta egyik nemzetünkről a másikra ragad. Egyebet nem jussolnak értőlem se az ivadékaim, de ezt rájuk hagyom, ahogy vettem.” *Vermés* (6: 237) a halak ivóhelye, általában az állatok egy helyre gyűlt csoportja. „Vermésük van itt a szegedi határban a Móráknak...” *Verpánk* (14: 104) a szűcsök alacsony dolgozó asztala; *zákányos* (14: 81) italos, enyhén részeg.

3.

Móra Ferenc halálának ötvenedik évfordulóján, 1984. február 8-án előadást tartottam *Móra Ferenc, a nyelvész* címmel a kiskunfélegyházi Móra Ferenc Művelődési Központban, szép számú közönség előtt. Fölvettem, hogy a félegyházi magyar szakos tanárok, felsőbb osztályos középiskolai tanulók és az idevaló egyetemi és főiskolai hallgatók, összefogva nekiláthatnának a Móra-szótár elkészítésének. Ki-ki magára vállalhatna egy-egy Móra-kötetet, egységes szempontok szerint kicédulázhathatna az irodalmi és köznyelvtől csak árnyalatban is eltérő szavakat, példamondatukkal és megkísérelt értelmezésükkel együtt. Az így összegyűlt cédulákból egy szűkebb munkaközösség, szerkesztőség összeállítaná a Móra-szótárt, minősíthetné az író szavait a bevezetőmben említett három réteg szerint. Nemcsak Móra stílusát, nemcsak a szülőváros nyelvét ismernénk meg alaposabban, hanem gazdagíthatnánk a magyar nyelvinket is.

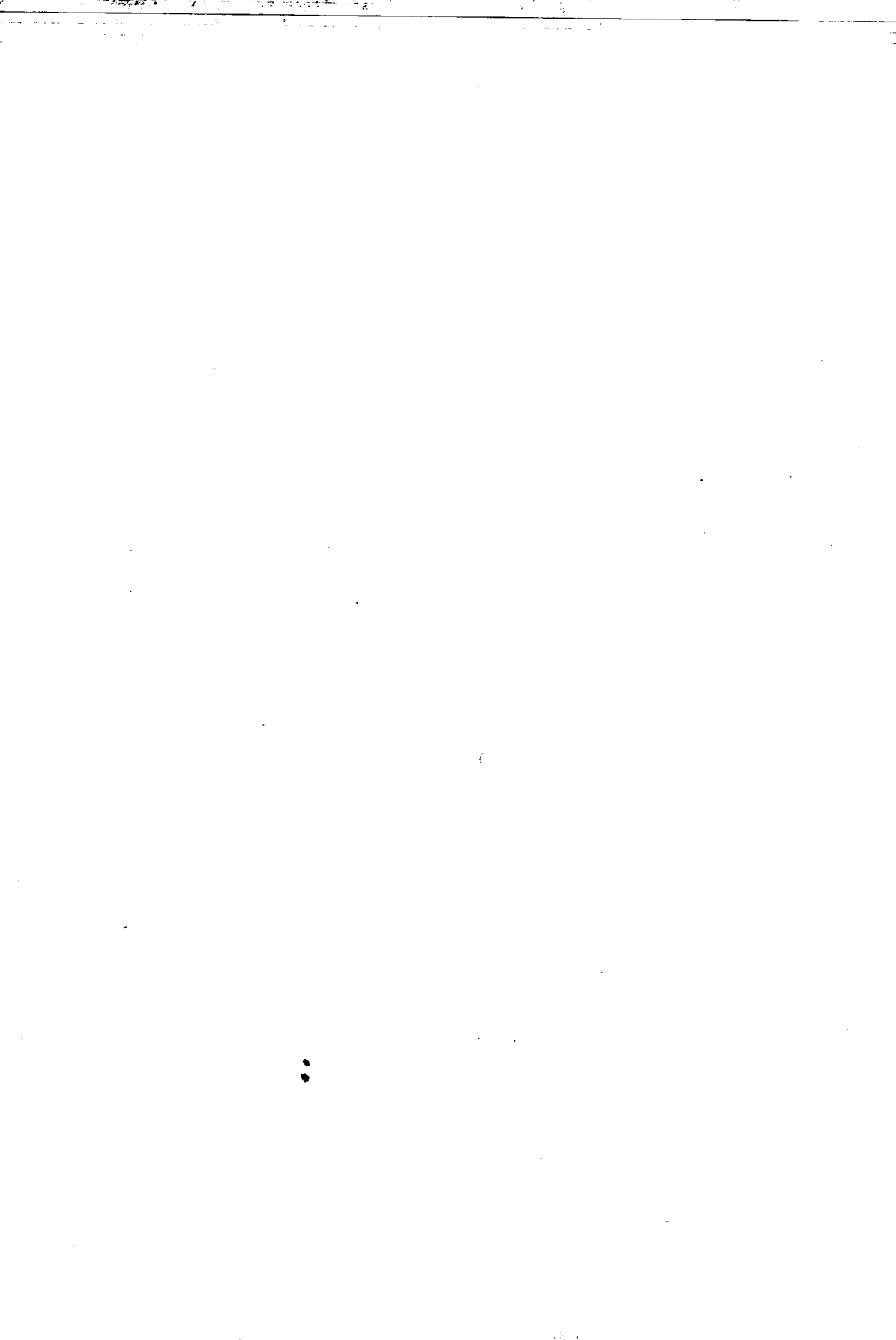
Örülnék, ha e kis ízelítővel kedvet csinálhatnék ennek az elképzelt munkaközösségnek. S minthogy a Klemm Antal születésének centenáriuma alkalmából róla Pécsen és Szegeden elmondott visszaemlékezésem a Magyar Nyelv hasábjain jelent meg, én most itt ezzel az írással hajtok fejet kedves professzorom emléke előtt. Hiszen ő indított el negyven esztendővel ezelőtt a nyelvjáráskutatás útján.

DIALEKTWÖRTER BEI FERENC MÓRA

LÁSZLÓ PÉTER

Die Arbeit über die Dialektwörter bei Ferenc Móra (1879—1934) dient der grundsätzlichen und praktischen Vorbereitung auf das geplante Móra-Wörterbuch. Die Eigentümlichkeit seines Sprachstils besteht darin, daß die Mundart seiner Geburtsstadt Kiskunfélegyháza (*é-ző*) mit dem Szegediner Dialekt (*ő-ző*) verschmolzen ist. Er war nämlich von 1902 bis zu seinem Tode als Direktor der Somogyi-Bibliothek und des Städtischen Museums in Szeged ansässig, so daß sein Lebenswerk hier entstanden ist und er inspiriert vom Volksleben und der Sprache des Volkes in Szeged und Umgebung seine Erzählungen geschrieben hatte. Es sei vor allem sein Roman „Ének a búzamezőkről” (1927) (Lied von den Weizenfeldern) erwähnt. Das Móra-Wörterbuch soll also eine Unterscheidung der sprachlichen Ebenen ermöglichen. Besonders vielversprechend ist die Aussicht, daß Ferenc Móra's Sprache mit der seines Bruders István Móra (1864—1957), der auch Dichter und Schriftsteller war, verglichen werden kann.

Der Verfasser der Studie teilt einige Berichtigungen zum Móra-„röpszótár” (Kurzwörterbuch) von LÁSZLÓ BENKŐ mit (Nyt. CVI, 51.), und publiziert dann sein eigenes Wörterverzeichnis, das in drei Gruppen unterteilt ist (Dialektwörter der Form nach, Dialektwörter der Bedeutung wegen, eigentliche Dialektwörter). In den Darlegungen wird auf Grund von Beispielen versucht, auf die grundsätzlichen Fragen Antwort zu geben.

TUDNI MÉLT ÉS SZINONIMÁI A KÓDEXEKBEN¹

VELCSOV MÁRTONNÉ

1. A modalitás történeti szempontból a mondat megjelenésével egyidejű: minél inkább primér, elemi, globális a nyelvi megnyilatkozás, annál kevésbé mentes a modális telítettségtől, annál kevésbé nélkülözheti a modalitás jelentésjegyeit. Ősi eszközlészetéhez hozzátartoznak minden nyelvben a figyelemfelhívó indulatszók éppúgy, mint a kérdő vagy deiktikus nyelvi elemek. Kétségtelenül ezek nyomát őrzik nyelvünkben pl. a HB. *ysa*, a JókK. *eme*, *ime* szócskái épp úgy, mint a DebrK. *ám* vagy *ihon* szava („*Ihon* vagion az iftennek barania ez a ki ez velagnak binet el mo[ah]” DebrK. 3).

A spontán módon kialakult kifejezőeszközök száma a nyelvemlékes korban idegen hatásra mértékben megszorodik; ezek közé tartoznak a címben szereplő *tudni mélt* és társai is, magyarázó közbeékelésből sülyvedve vagy merevedve kötőszókká. A magyar kódexek szövegeinek alapjául szolgáló latin forrásokban gyakoriak a magyarázó rendeltetésű vagy az evidencia intellektuális érzelmének kifejezését célzó nyelvi elemek, ez műfajukból, rendeltetésükből, morális mondani-valójuk kiemelésének szándékából is következik. Ilyen sokszor visszatérő, kopulává vált igei vagy igei alaptagú latin kifejezések: *videlicet*, *scilicet*, *licet*. Fordításukra első kódexeinktől kezdve a következő magyar kifejezések használatosak: *tudnimélt*, *tudniillik*, *tudni(a)mert* ~ (miért), *tudni(a)mint*, ill. *jöllehet*.

2. A JókK. szövege így kezdődik: *Tudni mélt*; ez a kódexnek a címhez kapcsolódó, arra visszautaló legelső kifejezése, főmondata; latin megfelelője: *sciendum est*. A kódexet bevezető cím — rövidítve így hangzik: „...yrtattanak meg yttegyel nemý yrafok bodog ferenczrewl es tarfyrol: ewnekyk czudalatos myuelkedetecrewl (eddig a cím). *Tudni mélt* azért hog mi atyank bodog fferench menden miuelkedetiben: iftenhez volt hafonlatos” (JókK. 1.).² — Hic scripta sunt quaedam notabilia de beato Francisco et sociis eius ... mirabiles ... Primo igitur *sciendum est*, quod beatus pater noster Franciscus in omnibus suis actibus fuit Christo conformis.” A *tudni mélt* itt jól elemezhetően főmondat értékű, predikatív viszony van a *tudni* főnévi igenévi alany és az ’illik, kell’ jelentésű *mélt* igei állítmány között. (Ez a *mélt* igező később csak a *méltó* melléknévi igenévben, illetőleg a *méltat*, *méltóztatik*-féle származékokban él tovább, önmaga passzívva vált.) Bár a JókK. első szava teljes mondat, kopulatív szerepe is van, hiszen a címben foglaltakkal együtt van csak értelme, az utána álló *azért hogy* pedig a legendák lejegyzésének kifejtendő okaira utal előre.

¹ A kötőszóknak a módosítószókkal, esetleges határozószókkal való eredetbeli és jelentésbeli összefüggéseiről egy korábbi tanulmányomban szóltam, (Vö.: Népr. és Nytud. XXVI, 143—60.)

² Az előfordulási helyek lapszámái az 1981-ben megjelent betűhív kiadásra vonatkoznak.

A *tudni mélt* kifejezés e helyen kívül még ötször fordul elő a kódex szövegében, már kétségtelenül kötőszói használatban: JókK. 104, 114, 120, 137 (e kettőnél már egybeírva), ill. 18. Ezek közül a megfelelő latin szövegrészben az első három helyen a *videlicet*, a negyedikén a *scilicet* kötőszó található, egynek pedig nincs is megfelelője a latin szövegben; ez utóbbi így hangzik: „Es az helyen alnakuala fratresek ew vele · *Tudny mélt* Maffeus · Egyed · es ylyes · — Et stabat cum eo in illo loco frater Masseus et frater Aegidius et frater Helias.” (JókK. 18). A latin kötőszókkal való megfelelés, ill. a latintól a szekesztésmódban való elszakadás az utolsóként említett idézetben biztosan mutatja a szófajváltást (a Jakab—Kiss-féle szómutató: A Jókai-kódex ábécérendes adattára, Debrecen 1978, is igének minősíti az első előfordulást. Mind az imént idézett részletben, mind a 104, 114 és 120. lap előfordulási helyein mellérendelt mondatrészek értelmezői kapcsolására szerepel a *tudni mélt* ~ *tudnimélt*, az egyetlen adat viszont, amely a *scilicet* fordítása, összetett mondatban őrizte meg: „Mýt akar mý Iftenewnk... hogy tegyek ffelele frat[er] Maffeus hogy frat[er] Siluesternek es zent Claranak es tarfanak egy volt aldod crift[us]nak felelet: *tudnimélt* hogy akarja hogy el menye predicalnod — Quid iubet Dominus meus ... ut faciam? — Respondit frater Masseus, quod tam fratri Silvestro quam sorori Clarae et sociae una facta fuit Jesu Christi benedicti responsio: *Scilicet* quod vult, ut vadas ad praedicandum” (JókK. 137).

3. A *tudni mélt* > *tudnimélt* kötőszó tehát ugyanolyan szerkezetű, és ugyanúgy jött létre, mint a ma is használatos, de nyelvemlékeinkből is bőségesen adatható *tudniillik* (<tudni illik). KLEMM Történeti mondatában (450: 323. bek.) a magyarázó *mondatok* fejezetében mutatja be a *tudniillik* kötőszót, fentebb már felsorolt szinonimáit is itt adatolja, és a korábbi szakirodalomra (főként SIMONYIRA és ZOLNAIRA) hivatkozva magyarázattal is szolgál létrejöttükre.

Az alábbiakban illusztrálja néhány példa a szinonimacsaládot. A *tudniillik* a JókK.-ben nem található meg, bár maga az *illik* ige előfordul benne, pl.: „Es az ert ynkab *ylljúkuala* neký ew tewle tanulny hogy nem mýnt zent ýrafra felelný” (JókK. 95; pontos megfelelője nincs a latinban.) A *tudniillik* a TESz. szerint az 1512 körüli időből való WeszprK.-ben fordul elő először (a TESz. nem mutatja be régi rokonkifejezéseit), a rá vonatkozó adatok bemutatása témánk szempontjából nem is szükséges.

A *tudni mélt* másik szinonimája a *tudni mert* a BécsiK.-ben található először: „mõnon mëghalanac Maalon *tudni mért* ʔ Celion — ambo mortui sunt, Maalon *videlicet* et Chelion” (BécsiK. 1.); összesen hétszer fordul elő benne, egybeírt és személyragos változatokban is.

A *tudnia m(i)ért* változatának látszik a GuaryK. következő adata — talán lemaradt az *n* mellékjele — : „Ha kibe lattac az zentsegõs ioth *tudna miert* az haborusagot bekeuel zenuedest, ahoz azt monḡac, igõn felekdõn embõr.” (A *mert* ~ *miert* azonosságára már a JókK.-ben találunk adatokat, előfordul az is, hogy egy összetett mondaton belül megtaláljuk mindkét formát: „Azert ·/· *myert* az barátok tudyak mýtt kel tartanyok Es myt eltauoḡtattný ·/· nem ylyk hanef[m]czak mýuelkedefekrewl tanoytok ·/· *merit* erre vagyok adatott” (JókK. 119).

A hasonló szerepű *tudni(a) mint*-re a NySz. a TihK.-ből idéz példát: „Az három isteni jozagok, *tudnia mi[n]t* az hit, remensegh es zeretet” (TihK. 5). Ez a változat él a DebrK. nyelvében is, pl.: „mert nagi hertelen zallah a fendõfeg reiaia es kõrõfkõrni-

ül mind vala [menőörzágbol is zallott uala a harom binőknek ellen meliek palba valanak meg terefenek előtte *tudnia mint* a batorfag, ...” (DebrK. 152).³

A fenti szinonimákra a nyelvtörténeti szemináriumokon olvastatott szövegek magyarázatainak egyeztetése során terelődött újra rá a figyelmünk. Itt hivatkoznom kell BÜKY LÁSZLÓRA, ű a BécsiK. első lapján található, már idézett *tudni mert* kötőszóiban, annak második elemében a *mert* <miért> kötőszót vélte felfedezni, magam viszont a *tudni mélt* szerkezetből hangtani úton létrejött változatként fogtam föl. Az így fölmerült kétségek tisztázására kezdtem a kérdéssel foglalkozni, ekkor néztem meg KLEMM Történeti mondatánát, és így került sor arra, hogy ünnepi megemlékezésünkön összefoglaljam, amit a vázlatosan bemutatott problémáról felderítettem. Egyben ez magyarázza azt is, hogy a rokon szerepű kötőszók közül miért csak az említettekről szólok, miért nem térek ki például az *azaz*, *avagy*, *vagyis* kötőszóra.

4. A felsorolt kopulák jelentésük alapján szinonimák ugyan, szerkezetük azonban korántsem párhuzamos, keletkezésük sem azonos módon rekonstruálható. A szakirodalomban található vélemények a következő három típusban összefoglalható magyarázati lehetőségeket tartalmazzák:

a) KLEMM és az őt megelőző szakirodalom szerint is azonos szerkezetűek a *tudnimélt* és a *tudniüllik*. A *tudni* (a) *mert* (~miért) és *tudni* (a) *mint* második elemében a *mert* <miért>, ill. a *mint* kötőszót tételezi fel. Az előzővel kapcsolatban kihagyásos szerkesztésre gondol (DÖBRENTEI, SIMONYI és ZOLNAI alapján): *tudni kell*, *mert* >*tudni mert* (*mert* 'hogy'), ill. *miért*. Bizonyosságul a *tudni*, *hogy*-ra és a magában álló *tudni* igenévnék ilyenféle, önmagában is előforduló használatára szintén idéz adatokat, bár az utóbbira viszonylag későieket — ezek a NySz.-ban is megtalálhatók.

A *tudnimint* ~ *tudniamint* esetében nem beszél ilyen kihagyásról. Keletkezésük módjának megértéséhez arra utal, hogy a *mint* egymagában is előfordul magyarázó szerepben, pl. „ueltek v istenőknek lenny: az neg eltetq allatokat: *minth* az eget: az tyzeth: az fcdet: es az uizet.” (KazK. 123).

b) BERRÁR (TörtMt. 148—49) szerint a *mélt* elhomályosulása miatt cserélték fel a hasonló hangzású kötőszókkal az eredeti utótagot. Ő a magyarázó mondatok második típusában, a kifejtő (helyreigazító) mondatok között említi a vizsgált nyelvi elemeket: „... a kifejtést, helyreigazítást külön bevezető mondatall jelezték a régi nyelvben: *tudni illik*, *tudni mélt* 'tudni kell azt, hogy ...'”; (ide sorolja az *az* >*azaz*, *avagy*, *vagyis* kötőszókat is). Ezekből az eredetileg önálló, mondatértékű kifejezésekből már a kódexek korában magyarázó kötőszók váltak. „A kódexekben — írja továbbá — leggyakoribb magyarázó kötőszó a *tudniüllik* és a *tudnimélt*, ennek alakváltozatai: *tudniamiért*, *tudnimint*, *tudni*. Ezek az alakváltozatok úgy keletkeztek, hogy a lassan elavuló, s így nem értelmezhető *mélt* igét felcserélték hasonló hangzású kötőszavakkal, vagy egészen elhagyták.” Példáit a *tudnimélt*-ra a JókK.-ből, a *tudnia mint*-re a DebrK.-ből idézi.

c) Az MTA Nyelvtudományi Intézetében most készülő Történeti Grammatika kéziratában JUHÁSZ DEZSŐ (A kötőszók a kései ómagyar korban 18—19) lényegében BERRÁR fenti véleményét veszi át. Ábrázolásmódja azonban „tudnyamért (>*tudniamélt* <*tudniamélt*)” meg egy zárójelbe tett megjegyzése arra mutat, hogy *I* > *r* hangváltozással magyarázza a két változat egymáshoz való viszonyát: „A legvalószínűbb az, hogy az eredeti *tudnimélt* alak a *mélt* 'illik' ige korai passzívúvá válása, illetve

³ Erre az adatra, ill. a DebrK.-re FORGÁCS TAMÁS hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönöm.

kihalása miatt homályosulni kezdett, s a *mélt* helyébe a gyakori *mért* ~ *mert*: *miért* lépett. (Az *l* > *r* változás egyébként szokványos). Ebből látható, hogy két, egymástól független okot von össze egy eredőnek a magyarázatára — némi ellentmondással.

Mivel a későbbi vélemények megfogalmazói nem cáfolják az előzőket — BERRÁR zárójelben annyit jegyez meg csupán, hogy másképp KLEMM, JUHÁSZ pedig nem hivatkozik — nekünk kell választ adnunk arra a kérdésre, hogy a három magyarázat közül melyik igazolható a legnagyobb valószínűséggel: kihagyással van-e dolgunk vagy ösztönös, hasonlóságon alapuló szócserevel — akár naív etimológiának is mondhatnánk —, netalántán hangtani úton jött létre a *tudnimélt*-ből a *tudnimélt*.

5. Az első megvizsgálandó kérdés az időrendé. Már KLEMM megjegyzi, hogy „A latin *sci(re)licet*, *vide(re)licet*, *id est-et* legrégebben *tudni mélt*-tal találjuk kifejezve.” BERRÁR is időrendi egymásutánba állította a *tudnimélt* és *tudnimert* kötőszókat (I. a fentebb idézetteket). Kérdéses azonban, hogy valóban időbeli egymásutánról van-e itt szó. Tudjuk ugyan, hogy a JókK. mintájául szolgáló eredeti magyar szöveg 1370 tájáról való, maga a kódex viszont csak 1440 körül készült (vö. Jókai-kódex; a betűhív kiadás bev. 10.; Bp. 1981), így az előttünk levő kódexszöveg a Huszita Biblia kódexeivel megközelítően egykorú (BécsiK. 1450 körül, MünchK.: 1466), s ez utóbbiakban már megtaláljuk a *tudnimert* ~ *tudniamert* változatokat. Pontosabban az 1450 körül másolt Bécsi Kódexben találjuk így, egybe is írva négy-szer, mint fentebb bemutattuk. A MünchK. szövegében nem fordul elő — legalábbis ilyen főnévi igenévi kapcsolatban nem —, de erre még vissza fogunk térni. A kódex törzsszövegét megelőző naptárkerék belsejében (vö. a Münchener Kódex 1466-ból 91. l.; betűhív kiadás Bp. 1971) azonban igen, még hozzá rövidített alakban: „A litera domnicalis ezeret zamlaltatic *tud^{ert}* tizen hat\ tizenhet...” (lehetséges, hogy egy nazá-lisrövidítő jel lemaradt a *tud* vállára írt *ert* szórészről), ez a forma pedig kétségtelenül azt mutatja, hogy már általánosan használt kötőszót rövidít: a feloldásának közérthetőnek kellett lennie. Azt is tudjuk, hogy a naptárkerék eredetije régebbi a kódex törzsszövegénél, tehát túlzás nélkül állapíthatjuk meg azt, hogy első kódexeinkben úgyszólván időbeli párhuzamosságban jelennek meg a *tudnimélt* és *tudnimert* kötőszók.

Már ezért sem fogadható el BERRÁRnak az a feltételezése, hogy „az alakváltozatok úgy keletkeznek, hogy a lassan elavuló, így nem értelmezhető *mélt* igét felcserélték hasonló hangzású kötőszavakkal” (már fentebb i. h.), méginkább pedig azért, mert azt tapasztaljuk, hogy a BécsiK.-ben sem elavultabb a *mélt* ige, mint a JókK.-ben. Mindkettőben egyetlen egyszer fordul elő, és éppen az alanyi szerepű *tudni* társaságában. KÁROLY S. A Bécsi Kódex nyelvtanában (83) *mélt*-nek olvassa az idevágó adatot: „*Mel tudni* hog Niniuèn mv ñeluonkon az Heberectbol dragalato[nac [mondatic zozatlic mo] zozatlic — *Sciendum*, quoniam Ninive in nostra lingua de Hebraeo speciosam sonat.” (BécsiK. 258). A *Mel* a *mélt*-tel egyenértékű, szóvégi *t*-je véleményem szerint minden bizonnyal a következő szó: a *tudni* szókezdő *t*-je miatt maradhatott le a figyelmetlenségből, hiszen a szöveg közvetlen folytatásában is figyelmetlennek mutatkozik a másoló (a II. kéz). A *Mel tudni* kifejezés tehát a *tudni mélt* testvére, *Mel(t)* elemének tartalmas ige voltát maga a szórend is mutatja azzal, hogy rémaként a mondat élére került.

A JókK.-ben is mindössze egyetlen *mélt* igealak volt — a már idézett első mondatában —, s ott is a *tudni* alany állítmányaként állt, ugyancsak a *sciendum est* fordítására; a származékok is azonosak az összehasonlított kódexekben.

A másik kérdés az, hogy egy $l > r$ változás feltételezésével megnyugtatóan meg lehet-e magyarázni a két kötőszó egymáshoz való viszonyát. Azt tapasztaljuk, hogy az $l > r$ változás ritka, (vö. BÁRCZI: Hangtört.² 130), e változás fordítottja a gyakoribb (pl. *erkölcs > elkölcs*); az sem nyilvánvaló, mi indukálná ezt a változást.

6. Mi hát a legvalószínűbb magyarázat?

Úgy látszik, hogy a *tudni mert* és a *tudni mint* közelebb állnak egymáshoz keletkezés tekintetében, mint a *tudni mélt* és *tudni mert*. Ezek a kötőszók párhuzamosan jöttek létre, latin kifejezések tükörfordítására. Megfigyelhető, hogy nemcsak a főnévi igenévi alak, hanem a *tud* személyragos alakjai is gyakran fordulnak elő a 'hogy' jelentésű *mert* társaságában; a MünchK.-ben csak így találjuk, pl.: „E fige fa2ol ke' éfemezietec meg è peldabéjet (mico2 o aga meg gè2mcededöläd) ч meglèuèlezèdic tuggatoc mezt közèl vagö a' nar — scitote quia” (MünchK. 30 rb 32; hasonlóképpen találjuk még: 26 ra 25, 27 vb 16, 30 rb 33, 31 rb 24, 32 ra 2, 47 ra 42, 48 va 14, 50 ra 29, 94 ra 37. Ezeken a helyeken mindenütt megtaláljuk a latinban a *quia*, egyszer pedig a *quod* kötőszót.) Későbbi kódexeinkben is előfordul ez a latinos kapcsolás: „Twggyatok mert jdee ymaran ffler serkennewnk” (ÉrдыK. 3b; NySz. II, 818). — Másrészt néhány olyan példa, amelyet a főnévi igenév személyragos alakjából eredeztetnek, értelmezhető úgy is, hogy verbum finitumot tartalmaz, ilyen pl. a 3. pont GuaryK.-ből idézett *tudna miért* adata. (Nem: *tudnia > tudnya*, hanem 'tudná', vö. még NagyszK. 158: *tudnamint*, ill. TelK. 5: *tuna mynt*). A *tud* ige az egész kódexirodalomban gyakran fordul elő a kérdő névmás ragos alakjainak társaságában, összetartozásukat többször a természetes szórend rovására is megőrzik, pl.: „hogý *tudna mýt vr yfte[n]tewl kertuolna*” (JókK. 137).

Ugyanazon kérdőnévmás *-ért*, *-int* ragos alakjai kerültek így a *tud* szóalakjainak a vonzáskörébe, elsősorban a latin eredeti szó szerinti tolmácsolására, és az írott nyelvben, a nyelvemlékekben a fordítói következetesség tudatosan ismételte őket, ha ugyanannak a latin formulának a magyarítására volt szükség. Így született a *tudni mert* és a *tudni mint*. Nyilvánvaló most már a különbség ezek meg a *tudni mélt*, ill. *tudni illik* keletkezése között.

A fentebb felsorolt három korábbi magyarázatsoport közül tehát KLEMM foglalta össze legvilágosabban a vizsgált kötőszók keletkezését. — Igaz, hogy előző megállapításokra építve — de a legmeggyőzőbben ő fejtette ki a *mert* és *mint* kötőszókkal való összefüggést, azonban az előttünk álló adatok nem teszik szükségessé, hogy mint ő, kihagyásos szerkesztésre gondoljunk.

Együtt hatott ezeknek a kötőszóknak a születésében és elterjedésében a természetes nyelvérzék és a szó szerinti fordításra való törekvés.

TUDNI MÉLT UND SYNONYMA IN DEN KODEXEN

VELCSOV MÁRTONNÉ

Der Verfasser erläutert in seiner Studie die Herkunft der kausalen erklärenden Konjunktionen *tudnimélt*, *tudnimért* und *tudnimint*, sowie die zwischen diesen Konjunktionen bestehenden Beziehungen. Im Gegensatz zu den in der früheren Fachliteratur vertretenen Meinungen stellt er fest, daß die Konjunktion *tudnimélt* aus einem selbständigen Satz hervorgegangen ist. Bei der Entstehung der Konjunktionen *tudni mert* und *tudni mint* haben das angeborene (natürliche) Sprachgefühl und wortwörtliches Übersetzen lateinischer Formulierungen eine Rolle gespielt; so sind also die Konjunktionen *tudnimélt* und *tudnimert* nicht gleichen Ursprungs.

ARANY JÁNOS NYELVMŰVÉSZELETÉNEK TANULMÁNYOZÁSA A TOLDI-SZÓTÁR SEGÍTSÉGÉVEL

PÁSZTOR EMIL

Egykori kedves professzoromnak, Klemm Antalnak 1946-tól 1950-ig hallgattam az egyetemi előadásait, és további négy évig dolgoztam mellette — és másik nyelvészprofesszorom, Mészöly Gedeon mellett — mint egyetemi demonstrátor, gyakornok, majd tanársegéd. Személyesen akkor találkoztam Klemm-mel utoljára, amikor 1959-ben, a pécsi nyelvűvelő konferencia idején meglátogattam pécsi otthonában. Akkor már a hetvenhetedik évében járt, de állandóan dolgozott a készülő finnugor összehasonlító mondatán. Emlékszem a rengeteg cédulájára, melyek a dolgozószobájában széttergetve vették őt körül.

Klemm Antal az egyetemen mindnyájunknak példát adott tudományszeretetével és alaposágával. Előadásai jól szerkesztettek, igen áttekinthetőek voltak, könnyen lehetett az óráin jegyzetelni. Most egy-két hete ismételten végiglapoztam életének fő művét, a Magyar történeti mondatant. Ahogy ebben ma is csodálatba ejt bennünket nyelvi idézeteinek, mondatnani példáinak a Halotti Beszédtől századunkig ívelő gazdagsága, egyetemi előadásaira is jellemző volt, hogy elméleti megállapításait mindig nagyon élvezetes, találó nyelvi példákkal fűszerezte. Különösen szívesen nyúlt mondatnani példákért Arany János műveire s elsősorban talán a Toldihoz.

Azt hiszem, Klemm Antal életművének hatása is közremunkált abban, hogy huszonkét évvel ezelőtt Arany János Toldijának nyelvi gazdagságáról írtam egyetemi doktori értekezést, és azóta is állandóan foglalkozom a Toldi nyelvével. Az utóbbi években elkészítettem a Tankönyvkiadónak az „Arany János Toldijának szótára” címmel tervezett könyvem kéziratát. Öt héttel ezelőtt adtam át ezt a Toldi-szótárt a kiadónak. Megjelenése másfél év múlva várható. A majdnem tízezer szócédula feldolgozása közben nagy segítségemre volt az, hogy egykori szegedi professzoraim mellett elsajátíthattam a nyelvtudományi aprómunka szeretetét, és azt a szemléletmódot, hogy a magyar nyelvnek mind teljesebb megismeréséhez az apró adatok ezrein keresztül vezet az út.

Eddig csak két korszerű írói szótár készült hazánkban: 1. a BENKŐ LÁSZLÓ munkájaként 1972-ben megjelent „Juhász Gyula költői nyelvének szótára” és 2. a Petőfi-szótár, melynek III., befejező kötete még most van sajtó alatt. Ha arra gondolunk, hogy a Petőfi-szótáron körülbelül huszonöt évig dolgozott a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetének egy tíznél több tagú munkaközössége, ebből nagy valószínűséggel következtethetjük, hogy teljes Arany-szótárunk még évtizedekig nem lesz, hiszen Arany János összes műveinek a szövegterjedelme többszöröse a Petőfiének, s egy ilyen életműnek minden szavát feldolgozni óriási munka volna. Úgy okoskodtam hát, hogy Aranynek legalább a legismertebb nagy elbeszélő költeményéből, a Toldiból (a Toldi-triológia első részéből) készüljön írói szótár: ezzel a munkával egyetlen ember is megbirkózhat. De az eddigi két írói

szótártól eltérőleg én a Toldi-szótárt nemcsak a tudományos köröknek, hanem az iskoláknak és a művelt olvasóközönség széles rétegeinek is szántam: mindenkinek, aki szereti anyanyelvünket, és szívesen foglalkozik Arany Jánossal.

Van, illetőleg lesz tehát végre egy Arany-szótárunk is, amely bizonyára elősegíti majd nagy költőnk szókincsének és nyelvművészetének az eddiginél hathatósabb tanulmányozását.

A Toldi-szótár 2949 önálló szócikkből épül fel: Arany János Toldijában ennyi a különböző szavak száma. Közülük 1877 szó csak egyetlenegyszer fordul elő a mű szövegében. Ez azt jelenti, hogy az összes címszavak 63,6 százaléka — tehát majdnem kétharmad része — egyedi felhasználású szó. (Sajnos, a Juhász- és a Petőfi-szótár nem jelzi, hogy Juhász Gyula és Petőfi eddig szótározzott szókincsében a szavaknak mekkora hányada fordul elő csupán egy alkalommal. Egy-egy író nyelvére igenis jellemző lehet ez a százalék.)

Valószínű, hogy Aranynak más műveiben is hasonlóan magas a hapaxok, tehát az egyetlenegyszer használt szavak száma, s akkor ebből azt következtethetjük, hogy egész életművében az eddig föltételezettnél is több szót használt.

Sok olyan szó van csupán a Toldiban is, amely például Petőfi életművének szókincséből teljesen hiányzik. Ha összehasonlítjuk a Toldi-szótár meg a Petőfi-szótár *cs* és *d* kezdőbetűs címszavait, illetőleg szócikkeit, kiderül, hogy Petőfi sehol sem használta írásaiban — verseiben, prózai munkáiban és levelezésében — a következő szavakat, amelyeket mi jól ismerünk Arany Toldijából: *csaholás, csecsszopó, csihés, csikorgás, csimpalyogva, csókvetés, csörtető, csüng*; továbbá: *daliás, délceg, delel, deszkabástya, döbben, döng, dörzsölés, dübörgő*. Érdekes, hogy az Aranynál két alakban meglevő *csoda*, illetőleg *csuda* főnév Petőfinél csak az *o*-hangú *csoda* alakváltozatban található meg.

Mindnyájan emlékszünk a Toldinak *csobolyó* szavára: „Bort ez *csobolyóban*, az kecsketömlőben, Kenyeret hoz amaz bükkfa tekenőben” (2: 3). A *csobolyó* (a Toldi-szótár értelmezése szerint) ’ital tartására és ivóedényül haszn. hordozható lapos hordócska’ volt. Petőfi életművében egyetlenegyszer fordul elő ez a szó, „A nagy-apa” című prózai munkájában, amelyet 1846 végén vagy 1847 elején írt. Tudjuk, hogy Petőfi épp akkor olvasta el Arany Toldijának a Kisfaludy Társaságtól kölcsönkért kéziratát, s így lehetséges, hogy a Toldi hatására illeszti művébe ezt a ritka szót, amikor a következő mondatot írja: „a fal mellett állt a szekrény, azon a *csobolyó*, s benne a nádszál, mellyel ittak” (vö. Petőfi ÖM. 4: 95—115 és 397—401).

Tanulságos lehet az is, ha a Toldi-szótárban és a Juhász Gyula-szótárban hasonlítjuk össze a címszóknak egy részét. A Toldinak 47 *d* kezdőbetűs címszava között 14 olyan szó van, amelyet Juhász Gyula soha egyetlen versében sem használt. Ezek a következők: *dagadó, Dárius, dehogy, dejszen, deszkabástya, dibdáb, dinomdánom, dorgál, döglött, döngetés, dörzsölés, dőzsöl, drágakő, dül*. Az ilyen összehasonlítás — Arany, Petőfi és Juhász Gyula bizonyos szóanyagának mostani egybevetése — természetesen semmiféle értékítéletre nem törekszik, hiszen három különböző egyéniségű és élményvilágú költőnek nagyon különböző mennyiségű szóanyaga van együtt ebben a három írói szótárban. A felsorolt tények azonban tények, és azt hiszem, kiviláglik belőlük, hogy Arany János Toldijának a szókincse kétségtelenül nagyon gazdag.

Arany szókincsének gazdagságára jellemző az, hogy csupán a Toldiban is számos olyan szót használ, amely nem tartozott korának aktív szókincsébe. Ilyen, a Czuczor—Fogarasi-féle hatkötetes szótárban sem található szavak a Toldiban például

a következők: *aprómarha-nyáj*, *avas* (főnév), *bizony-bizonnyal*, *bűvös-bájos*, *éh-szomj*, *elrebbent*, *elül-utol*, *emberkép*, *emberöltő*, *embervadászat*, *forró-hideg*, *füstokádó*, *gyepszél*, *jaj-keserves*, *legénytoll*, *libeg-lobog*, *megpitymallik*, *milljom-ezer*, *pehelyzik*, *tőszomszédos*, *úr-maga*, *utcaközép*, *vérolaj*, *visszari*, *zimankós* stb. Arany e szavak egy részét maga alkotta, más részét a régi nyelvből vagy a népnyelvből emelte be a magyar irodalmi nyelvbe.

A Toldi szókincsének gazdagsága nemcsak a címszók nagy mennyiségében és változatosságában tükröződik, hanem abban is, hogy Arany ezt a majdnem három-ezer különböző szót nagyon érdekes és sokszor meghökkentő, addig nem ismert szókapcsolatokban állítja elénk. Egy helyütt például ezt írja Toldiról: „*Jaj-keserves annak*, a ki jut kezébe, Meghalt anyjának is *visszari ölébe*” (1: 10). Vagy gondoljunk a forgószéltre, mely Aranynál „*az útát nyalja* sebesen haladva, Mintha *füstokádó nagy kémény szaladna*” (1: 4), és „*Mely a hamvas útát véges-végig méri*” (1: 5). Aligha van olyan versszaka, sőt mondata a Toldinak, melyben meg ne csodálhatnánk Arany János szavakkal építő-szerkesztő művészetét. (A Toldi-idézeteket Arany János helyesírásával közlöm. P. E.)

Arany teljes írói szókincsének gazdagságára, illetőleg méreteire negatív módon is következtetni lehet a Toldi-szótárral. Arany Jánosnak annyira gazdag és változatos a szókincse, hogy kisebb verseiben is számos olyan szót használ, amely a Toldi szókincsében nem fordul elő. Például *Ősszel* című költeményének 10 *b* kezdőbetűs szava közül a Toldiban csupán kettő van meg: a *bokor* főnév és a *bús* melléknév; a többi nyolc nincs jelen a Toldi szövegében, a következők: *bérc*, *berek*, *beül*, *bíbor*, *boldog*, *bolyongó*, *borong*, *borongó*. Ha minden Arany-vers szövege ennyi új elemet mutat, csupán a Toldi hatalmas szóanyagához képest is, akkor méltán mondhatjuk, hogy költőnk teljes szókincse szinte áttekinthetetlenül gazdag.

Vagy vegyük vizsgálóra például a Családi kör első versszakát! Ennek nyolc sora 45 szóból áll. E nyolc sorban 39 különböző szó van. Közöttük 23 az olyan szó, melyet a Toldiban is használ a költő, és 16 az olyan, amely többletként mutatkozik az ottaniakhoz képest. Ebbe az utóbbi csoportba a következő szavak tartoznak: *ki-ki*, *nyugalom*, *bólingat*, *eperfa*, *lomb*, *éji*, *nekimegy*, *koppan*, *rög*, *görög* (ige), *csapong*, *denevér*, *sodorván* (határozói igenév), *rikoltoz*, *bagoly*, *csonka*. Ennyi többletszó a Családi körnek csupán az első versszakában!

Mint minden hosszabb magyar nyelvű szövegnek, a Toldinak is az *a* névelő a leggyakoribb szava: 666-szor fordul elő, míg társa, az *az* névelő csak 157-szer. Ez a különbség természetesen abból adódik, hogy mássalhangzós szókezdet előtt mindig *a* névelőt használunk, magánhangzós szókezdet előtt pedig *az* névelőt, márpedig a magyar nyelvben sokkal több szó kezdődik mássalhangzóval, mint magánhangzóval. Egy példamondat a Toldiból a kétféle határozott névelővel: „Reszketett *a* keze *az* öreg legénynek” (10: 18). Az elbeszélő költemény határozott névelőinek együttes száma 823. (Amikor mutató névmás az *a* vagy *az* szó, azt természetesen nem számítom ide!)

A Toldi szövegterjedelme: 1674 verssor, mindegyikben 12 szótaggal. Szavak szerint számítva a szöveg terjedelme 9895 szó (2949 különböző szó — szótári önálló címszó — összesen 9895 előfordulásban.¹ Ha ebben — mint említettem — a határo-

¹ A szavakat nem mechanikusan (az egybe-, ill. különírt egységek száma szerint), hanem szótári egységenként kell számolni. Pl. a Toldinak ebben a verssorában: „Nem azért megyek el, hogy vissza ne jöjék” (6:14) — nem nyolc, hanem csak hat szótári szó van (*nem*, *azért*, *elmegy*, *hogy*, *visszajő*, *ne*).

zott névelők száma 823, ez azt jelenti, hogy a határozott névelők részesedése a Toldi szövegében 8,3 százalék. Sok ez, vagy kevés? A Népszabadságnak egy nemrég próbaképpen megvizsgált 100 szavas átlagos publicisztikai szövegrészében 18 határozott névelőt találtam. Az Egerben megjelenő Népújságban is megvizsgáltam egy közleményt, amelynek ez volt a címe: „Ülést tartott a Minisztertanács”. Ennek első 100 szónyi részében szintén 18 határozott névelőt számoltam meg. Ez 18 százalék. Ha a Toldi határozott névelőinek 8,3 százalékos részesedését összehasonlítjuk mai publicisztikai nyelvünknek ezzel a 18 százalékaival, akkor jól érzékelhetjük, hogy Arany János költői nyelve sokkal kisebb arányban él a nem fogalmat, hanem csupán viszonyt jelölő szavakkal, mint a mai publicisztikai nyelv.

Azt hiszem, ez az összehasonlítás is azt bizonyítja, hogy a Toldi nyelvének fontos eleme az aránylag kevés szóval is sokat mondás, vagyis a tömörség. Figyelemre méltó, hogy kettőnél több határozott névelő a Toldinak egyetlen sorában sincs. Van ellenben a műnek három olyan versszaka, melynek nyolc sorában egyáltalán nem fordul elő *a* vagy *az* névelő.

Befejezésül arról szeretnénk beszélni, hogy Arany János — bár ő maga nem *ö-ző* tájszólású vidéken született — gyakran él a Toldiban az úgynevezett *enyhe ö-zésnek* a szöveg szebb, változatosabb hangzását elősegítő eszközeivel. Minthogy a magyar szövegalkotásban igen sok az *e* hang, Arany a monotonitás elkerülése végett sokszor színezi mondatait a több alakú szavak *ö*-hangú változatával. Például nem ezt írja: „Nem *restelte* Bence az efféle terhet”, hanem így fogalmazza e sort: „Nem *röstelte* Bence az efféle terhet” (10: 8). Egy másik helyen, ahol kevésbé fenyeget az egyhangúság veszélye, megvan nála az *e-ző* változat is: a farkasokkal viaskodó Miklós „Lábát sem *restelli* híni segítségre” (5: 6).

Arany nem a *becsmérel*, hanem a *böcsmérel* szót használja a cseh bajnokról szólva: „Egyszer jön a nagy cseh [...] Káromkodik csúnyán, a magyart *böcsmérli*: Hogy nincs, a ki merje magát vele mérni” (11: 11). Nincs a Toldi-szótárban ilyen címszó: *gyenge*, de van *gyöngé*. A Toldi-szótárban a *gyöngé* melléknév szócikkében ezt a példát idézem: „Eltűntén fiának [Toldiné] *Gyöngé* lábainai megtántorodának, Lehanyatlott szépen a megvetett ágyra” (6: 21).

Tudjuk a Petőfi-szótárból, hogy Petőfi — aki általában nagyobb mértékben *ö-ző*, mint Arany — 6 helyen használja műveiben a *csepeg* igét, míg ennek *csöpög* változatát egyszer sem. Érdekes, hogy Arany Toldijában viszont épp az előbbi nem találjuk, csak az utóbbit: szalonnázzák „a vékonypénzü nyulat [...] Hogy *csöpögjön* zsirtól ösztövércsontváza” (2: 2).

Nincs a Toldiban *fedél* szó, de van *födél*: Bence „Asztalt is terített, csak ugy hevenyéből, Az üres tarsolyból, meg a *födéléből*” (4: 10). Arany *ö-ző* szóval írja azt is, hogy *födve*: Miklósnak a nádasban „Nádtors lön az ágya, zombok a párnája, Isten kék egével *födve* a tanyája” (4: 3).

Jó néhány szót kétféle: *e-ző* és *ö-ző* változatban használ a költő. „Bátyám birtokára egy *cseppet* se vágyom” (12: 13) — mondhatja Toldival az egyik helyen, másutt viszont így beszélteti Miklóst: „Nem kell pint sem itce, hiába is adnád, Egy *csöppet* se hozz, vagy hozz egy öreg kannát!” (10: 16) Arany János elbeszélő költeményében a víznek is *csöppjei* vannak: amikor Toldi a Dunán evezett, „Messze felborzolta a lapát a vizet; Fényes apró *csöppek* hulltak a magasból” (11: 2). Az *ö*-hangú *könny* főnév mellett azonban szebben hangzik a *csepp*, ezért Arany a *könnycsepp*-et természetesen így írja: Miklósnak „Nagy meleg *könnycsepp* ült szeme pillájára” (4: 20).

A *temérdek* és a *tömérdek* számnév egy-egy helyütt fordul elő. Az előbbit így idézi a Toldi-szótár: „Toldi György nagy úr volt. Sok becses marhája, Kincse volt *temérdek*” (2: 6). A másik, az *ö*-hangú változatot olyan környezetben használja a költő, ahol több az *e*-hangú szótag: „Kivül fegyveres nép és *tömérdek* ember Az üres sátrakat majd elnyelte szemmel” (11: 9).

Hasonlóképpen egyszer-egyszer fordul elő a Toldiban a *felleg* és a *fölleg* főnév. Idézem példáikat: „... hogy' megeredt a köny [Bence] két öreg szeméből, Mint a záporosó Isten *fellegéből*” (10: 4); illetőleg: „Végre a nagy öröm, mely szívöket nyomta, Mint a terhes *fölleg*, mérgét kiontotta” (12: 17). A *felett* és a *fölött* névutót is egy-egy alkalommal használja Arany: a *láng felett*, illetőleg a *mely fölött* szókapcsolatban. A két-két helyen előforduló *veres* és *vörös* melléknév használata aztán már nem a szöveggörnyezettől, hanem a szókapcsolat jelentésétől függ. Györgynek „*Veres* lett a szeme a nagy dörzsölésre” (8: 2), később pedig ugyanezzel a szóval azt olvassuk róla: „Toldi György *veresebb* lön a főzött ráknál” (8: 14). *Vörös* ellenben a bor, melyet Bence hozott Miklósnak, s a lenyugod napról is azt írja a költő, hogy „Nagy *vörös* palástját künn hagyá az égen” (5: 1).

Az *ismer* igét nemcsak ebben a formában, hanem *ö*-hangú változatában is tartalmazza a költemény. A király Toldi Györgyhöz és környezetének más tagjaihoz szólva így beszél: „De ki az a bajnok? nem *ösmered*, Toldi? Ki *ismeri*?” (12: 2) Vagyis itt együtt van a szövegben a két változat, s Arany mindig szívesen él a kétféle alakváltozatban rejlő nyelvi lehetőségekkel.

Még azt kell megjegyeznem, hogy költőnk csak egy bizonyos határig híve az *ö*-zésnek. Ugyanis *ö* vagy *ü* hangú szótag szomszédságában lehetőleg nem folyamodik hozzá. Például a *felső*, *felöltözik*, *felüve* szavak helyett nem írja: *fölső*, *fööltözik*, *fölüve*. Ellenben majdnem mindig a *föl* (és nem a *fel*) igekötőt használja, ha utána az igében egy vagy több *e* hang van: *fölcsereél*, *fölegyenesedik*, *fölkel*, *fölkeres*, *fölrepül* stb. Fontos elve volt Aranynak a változatos, szép hangzásra törekvés.

Tisztelt hallgatóim! Előadásomban azt próbáltam érzékeltetni, hogyan segítheti elő a Toldi-szótár Arany János nyelv-művészetének a tanulmányozását. Ezzel kívántam áldozni a száz éve született Klemm Imre Antal emlékének.

UNTERSUCHUNG ZUR SPRACHKUNST JÁNOS ARANYS MIT HILFE DES TOLDI-WÖRTERBUCHS

EMIL PÁSZTOR

In den letzten Jahren wurde von mir ein vollständiges Manuskript für ein Wörterbuch zu Arany János's „Toldi” fertiggestellt. („Arany János Toldijának szótára”) In ihm wurde die bekannteste epische Dichtung von János Arany, der „Toldi” lexikalisch aufgearbeitet. Es wird 1985 im „Tankönyvkiadó” (Lehrbuchverlag) erscheinen. Der reiche Wortschatz des „Toldi”-s spiegelt sich nicht nur in der Vielzahl von Wortartikeln und deren Vielfältigkeit wieder, sondern auch darin, daß János Arany die 2949 Wörter (das Wörterbuch enthält ebensoviel Wortartikel) in interessanter und oft überraschender Weise für Verbindungen verwendet, die bis dahin noch nicht gängig waren. Das Wörterbuch bezeichnet sämtliche Stellen, an denen die einzelnen Wörter vorkommen und zitiert sie jeweils im Satzzusammenhang: So kann — Wort für Wort — János Arany's Kunst, mit Worten zu bauen, Zusammenhänge zu konstruieren, untersucht, bzw. studiert werden.

A „TELJESKÉPZET” ÉS A SZÖVEGKONSTRUKCIÓ

BÉKÉSI IMRE

1. Nincs tisztább viszony a mellérendelésnél, míg két elemi tag között kapcsol; mihelyt azonban egy harmadik taggal belép a második mellérendelő kapcsolás, megzavarodik a kép. Ebben a helyzetben — ha nem nyilvánvaló halmozásról van szó — a két mellérendelő kapcsolás egymás közti viszonya inkább hierarchiát sugall, mint egyenrangúságot; az így keletkező nyelvi-nyelvhasználati alakulatot — KLEMM ANTAL szavaival — inkább az „egyetlen teljesképzet kereté”-be sűrűsödő „apperceptio” jellemzi, mint a „mondatról mondatra” haladó „associatio”. Mielőtt tehát megvizsgálánánk a „teljesképzet” Klemm Antal-i ismerveit, ajánlatos átgondolnunk a tagok (és a kapcsolások) mennyiségéből következő elvi lehetőségeket.

Aligha véletlen, hogy a nyelvtanok elkülönítik a többszörösen összetett mondatot az összetett-től. Az a határ ugyanis, ami a kéttagúak (Főmondat-Főmondat), illetőleg a háromtagú hasonló tagmondat-összetételek között van (F-F-F), nem egyszerűen mennyiségi: a mennyiséggel járó szerkezeti különbségek minőségileg különítik el egymástól a két szerkezettípust.

A tagok (és a kapcsolások) mennyiségével adott permutációs különbség legfeltűnőbbben az alakulat beépülési (külső kapcsolódási) lehetőségeinek különbözőségében mutatkozik meg. Előzményébe és folytatásába a kéttagú alakulat (példánkban legyen [2—3] mindössze két sorrendi változattal épülhet be:

1—[2—3]—4

1—[3—2]—4. (Sorrendi változatait — ha a két tag viszonya alárendelő — a kéttagú alakulat gazdagíthatja közbeékelődéssel: (F—[F/m\F]—F) vagy mondatátszövődéssel (F—[m\F/m]—F), de ezekkel a lehetőségekkel a háromtagú is rendelkezik.)¹

A háromtagú alakulat (példánkban legyen [2—3—4]) elvileg hat sorrendi változattal épülhet be környezetébe:

1—[2—3—4]—5

1—[2—4—3]—5

1—[3—2—4]—5

1—[3—4—2]—5

1—[4—2—3]—5

1—[4—3—2]—5.

¹ Jelmagyarázat:

F: főmondat; m: mellékmondat; —: általában mellérendelés; +: magyarázó utótagú; →: következtető utótagú; *: szembeállító, megszorító ellentét; ≠: kizáró ellentét; \: általában fölrendelés; /: általában alárendelés; mg: megengedő alárendelés; h: határozói alárendelés; a: alanyi alárendelés (), [], { }: tömbhatárok

Az összetett és a többszörösen összetett mondat minőségi különbségét a permutációs különbség hozza magával. A három taggal járó gazdagabb sorrendváltozat ugyanis nemcsak a beépülés lehetőségeit gazdagítja, hanem az alakulat belső megformálását is. DEME LÁSZLÓ tárta fel először, hogy — ha nem halmozásról van szó — két-két tag általában tömbösödik: a harmadiktól elkülönülő, szorosabb, komprimáltabb egységet alkot: [(2—3)—(4)], [(2)—(3—4)].

A háromtagú alakulattal kezdőd(het)ő tömbösödés olyan szerkezeti sajátosság, amely nem marad meg külső, tartalomtól független tulajdonságnak, hanem háttással van a tagok közti kapcsolások helyzetére — s ezen keresztül — szerepére is. A tömbön belüli kapcsolás (=alkapcsolás) — helyzetéből következően — kevésbé fontos, mint a tömbök közti kapcsolás (=főkapcsolás), s ez a helyzeti különbségből fakadó fontossági különbség hierarchiát sugall akkor is, ha saját tagolási szintjén mindkét kapcsolás egyébként mellérendelő. A fontossági különbség nem fölé/alárendeltség, nem is egész/részviszony; ez a különbség elsősorban a szerkezetegész szempontjából mutatkozó nélkülözhetetlenségben vagy elhagyhatóságban jelenik meg. A szerkezetegész közvetlen széttagolódásával járó két tömb tartóelemei (alábbi példánkban a *nem—hanem*-viszony) nem hagyhatók el, a tárgy tagadását megokoló második mondat azonban igen:

„Nem azt a füstöt irigyelte Káin.
A füst csak füst. Szalagzik. Mit sem ér.
Hanem a türelmes szemű fehér
bárányokat Ábel sós domblankáin ...”

(Rab Zsuzsa: A füst)

Az olvasóban keletkező (reprodukáló) gondolatmenet az információegész tömbön belüli részletét „lejjebb” észleli: az információ tömbök közötti és tömbökön belüli viszonyaiban fontossági hierarchiát talál. Ez a hierarchia szintaktikai eszközökkel is kifejeződhetnék, a formailag is alárendelt megokolástól azonban nem lenne „bonyolultabb a gondolatviszony”: a megokolás így is, úgy is csak a kapcsolás a kizáró ellentét előtagjában:

(F ← F) ≠ (F...)
(F/oh) ≠ (F...).

Ilyen helyzetből általánosítjuk azt a feltevésünket, hogy az információegész szerkezeti széttagolódása (a tömbösödés) csak másodsoron (történetileg, illetőleg az eszközhasználat következtében) függ a kapcsolások mellé- vagy alárendelő természetétől. A tömbösödést — ha nem halmozásról van szó — mindenekelőtt a tagok mennyisége indukálja; a háromtagúság az a minimális nagyságrend, amely a benne szereplő két kapcsolás egymás közti viszonyával „bonyolult gondolatviszonyok” létrejöttének kínál fel „keret”-et.

Azt a „keret”-et, vagyis az olyan nyelvi-nyelvhasználati alakulatot, amelyet két (legalább egyikük mellérendelő) kapcsolás hierarchikus egysége alkot, szövegkonstrukciónak nevezzük.

A szövegkonstrukció elemi formája a háromtagú többszörösen összetett mondat. Ez az alakulat még mondat, mivel megjelenhetik benne a (névszói alaptagot kifejtő) szintaktikai alárendelés; mivel azonban már benne is éppen úgy érvényesül a tartalmi-fontossági hierarchia, mint a szövegkonstrukció komplexebb eseteiben,

együttal konstrukció is, így a harmadiktól elkülönülő két-két tagmondat tömbje együttal modellálja a hárommondatos, hárombekezdésnyi, háromfejezetes stb. építményeket is:

$$\begin{array}{l} [(F-F)-F] \\ [F-(F-F)]. \end{array}$$

A szövegkonstrukciót elvileg fel lehet fogni két-két elemi mellérendelés komplex egységének is:

$$\begin{array}{c} (F-F) \\ | \\ [F-F], \text{ azaz } (F-[F]-F), \end{array}$$

a komplex jelleget azonban praktikusabb fenntartani a valóban összetett alakulatoknak, olyanoknak, amelyekben az előtag vagy az utótag már maga is konstrukció:

$$\begin{array}{l} \{[(F-F)-F]-[F]\} \\ \{[F]-[(F-F)-F]\}. \end{array}$$

2. Az elmondottak szemléltetéséül bemutatunk néhány olyan szövegrészletet, amelyben ugyanaz a komplex konstrukció ismerhető fel:

egy magyarázó utótagú ellentét: $(F * (F \leftarrow F))$ és egy megengedő utótagú magyarázat: $[F \leftarrow (mg \setminus F)]$ épül egybe: $\{[F] * [F \leftarrow (mg \setminus F)]\}$. (Ez úgy is értelmezhető, hogy az ellentétes főkapcsolást megokoló utótag megengedő alárendelés mentén tagolódik tovább: $[F] * [F \leftarrow F]$

$(mg \setminus F)$; a két megközelítési irány közös lényege, hogy a megengedés épp úgy a megokoló szereppel függ össze, ahogy a megokolt tag sem független saját ellentétes szerepétől.)

2.1. „1. Az egzisztencialista azért szabad, mert a lénye nem mögötte, hanem előtte van; neki nincs mihez kötve lennie, mert hisz még most teremti, amihez hű lehetne. 2. Azonban ez nyilvánvalóan nincs így. 3. Az ember nem úgy viszonyul az ő lényéhez, mint olló a tervéhez, de azért van valami előretörő lényeg, amihez a tetteiben hűnek kell maradnia.” (Németh László: Utolsó széttekintés. A választásról. 749.)

Az az olvasó, aki — intuitive vagy tudatosan — nem ismeri a megengedő utótagú megokolást, értetlenül áll a 2. és a 3. mondat látszólagos össze nem függése előtt. Ha ugyanis a tagadó minőségű 2. mondat (*Azonban ez nyilvánvalóan nincs így.*) megkapja a kívánt megokolást a 3.-tól (*[Mert] Az ember nem úgy viszonyul az ő lényéhez, mint az olló a tervéhez ...*), akkor ezzel éppen azt erősíti meg, amit az (ti. a 2. mondat) tagad: 1. *Az egzisztencialista azért szabad, mert a lénye nem mögötte, hanem előtte van ...* 3. *[Mert] Az ember nem úgy viszonyul az ő lényéhez, mint az olló a tervéhez ...*

Ez az értelmezés tehát nem lehet jó. Elsősorban formailag hibás, hiszen ebben az esetben nemcsak értelmetlen a 2. mondat, hanem fölösleges is; de tartalmilag sem lehet jó, mert az író így az egzisztencializmus mellett érvelve, jóllehet — a folytatásból kiviláglik — éppen ellene szól.

A példa általános tanulsága az, hogy nem „mondatról mondatra”, „associative” kell haladnunk az olvasásban, hanem konstrukciós nagyságrendekben, azaz nemcsak mellérendelő folytatásra kell számítanunk, hanem az egyes konstrukciórészek fontossági vagy szintaktikai alárendeltségére is. Szemelvényünk 3. mondatának *de* előtti részlete, azaz a megszorító ellentét előtagja akkor is „lejjebb” áll, ha alárendelt helyzetét nem jelzi kötőszó: kevésbé fontos, mert nem új információt hoz, hanem az 1. mondat egy részét ismétli meg. Szerepe annyi, hogy megengedje az egzisztencializmus részigazát, elismerje az elismerendő részletet, hogy hatásosabban jöhessen az, ami fontos, ami magyarázatot ad a 2. mondat *Azonban*ára. A magyarázatot jelölhetné a *Mert*, a megengedést a *bár*, s a jelöltség által gyorsabban ismernénk fel a gondolat belső hierarchiáját; az elsődleges azonban a gondolat tipikus széttagolódása: 2. *Ez azonban nyilvánvalóan nincs így.* 3 [*Mert bár*] Az ember nem úgy viszonyul az ő lényéhez, mint olló a tervéhez, *de azért van valami előretörő lényeg, amihez a tetteiben hűnek kell maradnia.*

2.2. A gondolatépítésnek ugyanazt a formáját (ugyanazt a komplex konstrukciót) ismerhetjük fel egy másik Németh László-idézetben is. (Az író itt Tolsztoj szépprózájával Tolsztoj profétikus elmékedéseit hasonlítja össze.)

„1. Amikor azonban ugyanez az író az ábrázolás fegyelmét letépve meztelen gondolataival áll elénk, észre kell vennünk a mámorosan olvasott könyvek s a meg-hökkenéssel fogadott igazságok közt az összefüggést. 2. *Mert* a gondolkozó is szenvedhet kisebbségi érzésektől (csak az érték csökkent értékű), felfokozott önérzetű is lehet, ítéleteitől *mégis* azt várjuk, hogy azokban elsősorban a tárgy jellege tükröződjék, s ha egy ember állításai, még hozzá a meglepő állításai mögött valami személyeset érzünk meg, akkor többé nem az igazságot keressük benne, hanem a szervezet líráját.” (Németh László: Megmentett gondolatok. Tolsztoj inasaként. 41.)

Az olvasó dolga itt annyival könnyebb, hogy az ellentét megokolását jelzi a *Mert*, s a *mégis* kötőszó is erősebben feltételezi az előtag lesüllyesztett helyzetét, mint előző példánkban a *de*. Itt sincs azonban kitéve a *bár*, jóllehet a *mégis* előtti szegmentum ugyancsak „lejjebb” áll; s ha az olvasó nincs felkészülve a fontossági hierarchiára, a *Mert*tel bevezetett mondat első részét véli magyarázatnak, s az ellentétes kötőszó utáni részt érzi tömbhatárnak:

$$\{[F] * [(F \leftarrow F) * F]\}.$$

A séma hűen ábrázolja az értelmezés durva hibáit. A megokolásnak vélt megengedés nemcsak más tömbbe került, hanem ezáltal elveszítette azt a lehetőségét is, hogy saját tömbjén belül szintaktikailag is alárendeljék. A gondolati tagolódást helyesen az alábbi forma ábrázolja:

$$\{[F] * [F \leftarrow (F * F)]\},$$

a megengedés szintaktikai lesüllyesztését is jelölve:

$$\{[F] * [F \leftarrow (mg\F)]\}.$$

Erre látunk példát Illés Endre alábbi esszérészletében.

2.3. „1. Bródy Sándor *Szerető*-jét — még a háborús özönvizek előtt — betiltották, egy forradalmasodó világ nyomására mégis engedélyezték, *de A szerető*-ben *mégse* keressen senki lázítást, forradalmat, még különösebb tiszteletlenséget sem.

2. *Mert igaz ugyan, hogy a Királyidillek írója ebben a drámájában cseppet idillikusan karikíroz egy királyi családot, viszont annál bensőségesebb szeretettel mutatja be a nemes Eöz családot, melynek megrokkant feje elég komisz kiskirály lehetett a maga ezer holdján, amíg az az ezer hold el nem úszott.*” (Illés Endre: Árnýekrajzok. A húsevő. 119.)

A komplex konstrukció ismeretében itt már részletes képet adhatunk a mondat-egészek belsejéről is. Ebből kiviláglik, hogy az ellentétes főkapcsolás az első mondaton belül helyezkedik el. (A kisbetűk a mellékmondatokat, a számok ezek mélység-szintjét jelölik):

$$\{[(F-F) * F] \leftarrow [(mg_1/a_2) \setminus F / (j_1/h_2)]\}.$$

2.4. Az eddigi példák „bonyolult gondolatviszonyok” megfelelően bonyolult nyelvi formáinak mutatták be a szemléltetésre kiválasztott komplex konstrukcióit. Más műfajokból vett példák arról tanúskodnak, hogy maga a forma egy pillantásra is áttekinthető, ha például az újságírónak csupán a gondolati vázra van szüksége (2.4.1., 2.4.2.), a glosszaíró viszont éppen a kibővíthetőséget, a gondolati váz informatív megterhelését használja fel (2.4.3.).

2.4.1. (Egy színházi rendező aktuális rendezéséről szólva): „... *ha* érződik is P. J. elszántsága, hogy mellőzze a társalgási dráma hagyományait, nem sikerült neki. *Mert bár* kitűnő vendégművészeket szerződttetett a főszerepekre, úgy látszik, a figurák megalkotásában a kelletténél kevesebbet tudott segíteni nekik.” (Varjas E.: Élet és Irodalom, 83. I. 21.)

Az egy „teljesképzet kereté”-ben való áttekinthetőséget itt elősegíti az ellentétes főkapcsolás alárendelő megjelenítése is: a standard séma helyett:

$$\{[F] * [F \leftarrow (mg \setminus F)]\}$$

egy aktuálisat kapunk:

$$\{[mg_1/h_2] \setminus [F \leftarrow (mg \setminus F/h)]\}.$$

(Más helyeken már szoltam róla, hogy sem szemantikai alesetei, sem pedig mellé- vagy alárendelő iránya nem befolyásolja az egyes tartalmi-logikai viszonyfajták konstrukcionális szerepköreit: ezekben tartalmi-logikai természetük legáltalánosabb jegeivel vesznek részt.)

2.4.2. Egy bírósági tudósítás egyik mondategésze öltözött a konstrukciós formába, csupán a magyarázó rész főmondatát toldotta meg egy újabb okkal:

$$\{[F / (h_1 - h_1) - (h_2 \setminus h_1)] * [F \leftarrow (mg \setminus (F \leftarrow F))]\}.$$

„A rablók úgy döntöttek, hogy leütik az éjjeliőrt, elkötik a kamiont, s amire fölfedezik a bűncselekményt, ők már túl lesznek a határon. Szándékukat *azonban* csak részben tudták megvalósítani, *mert bár* az éjjeliőrt elintézték, a kamionnal nem tudtak mit kezdeni, *ugyanis* a gépkocsivezető, egy igen jó erőben levő férfi bent aludt a fülkében.” (V. J.: Délmagyarország, 81. X. 8.)

2.4.3. A glossza építkezését a komplex konstrukció utótagja önmagában is elégségesen szemlélteti: $[F \leftarrow (mg \setminus F)]$. Az alábbi glosszarészlet előzménye az a megnyugtató szándékú bejelentés, hogy a Keszthelyi-öbölben tapasztalt algavirágzás nem ártalmas az egészségre:

„Megnyugodtam, *mert* délután *ugyan* már nem fürödtünk, de ha megtettük volna mégis — *mert* ki tudja, mi minden lakik az emberben, hisz oly rejtélyes lény,

olykor még a dagonyázó disznók mellé is kedve kerekedik ledőlni —, akkor sem lett volna semmi bajunk, nem károsodott volna féltett egészségünk, legfeljebb kiütéseket kaphattunk volna, és azt is csak akkor, ha netán bőrünk érzékeny az algatoxinra.” (Marosi Gyula: Élet és Irodalom, 83. X. 21).

A konstrukciótípus közvetlenül csak egy feltételes (időhatározói) mellékmondat tal bővül ki:

[F ← (mg\F/f)]:

„Megnyugodtam, *mert* délután *ugyan* már nem fürödtünk, *de* akkor sem lett volna semmi bajunk, *ha* megtettük volna mégis.”

A világos formából kiindulva jól láthatjuk a glosszai átszerkesztést. A feltételes mellékmondat nem utólag, kiegészítésül jön, hanem beékelődik a konstrukció főmondatába:

[F ← (mg\F/\widehat{f\F})],

s a feltétel ebben a helyzetben kap informatív kibővítést:

„*ha* megtettük volna mégis — mert ki tudja ...”

{f₁} ← (f₁/t₂) ← (f₁/h₂)}.}

Tekintsük át szintvonalas ábrán is az összefüggéseket, így — a teljes kép részeként — tisztábban megítélhető a *de* kettős szerepe: hierarchia a megengedéssel, szinttartás a magyarázattal:

F	<i>mert</i>	<i>de</i>	<i>akkor sem ...</i>
m ₁	<i>ugyan</i>	<i>ha mert</i>	<i>hisz</i>
m ₂		<i>(hogy)</i>	<i>(hogy)</i>

A *de* kötőszó itt látott kettős szerepe nem valami esetleges (műfajhoz, íróhoz kötött) szerkezeti megoldás, hanem domináns jegye a megengedő utótagú magyarázó konstrukciótípusnak. Az alábbi Moldova-idézetben kétszer is így látjuk. A megengedés főlérendelt tagjaként előbb magyarázó, később következtető szerepet is reprezentál:

„Engem a rektor nem sokra becsült, a könyvlopásokról *ugyan* nem tudott, mert mindig sikerült visszacsempészni a polcra, *de* óráin elábrándoztam, érthetetlen szavakat dünyögtem magam elé, csak akkor tértem magamhoz, amikor hajamnál fogva felrántott, és ami a legfőbb bűnöm volt; a grammatikai versekben is eltévedtem néha. Mégis, mint jóindulatú ember megígérte, ha sikerrel teszem le a vizsgát, odavesz iskolaszolgának maga mellé, fizetést *ugyan* keveset ad, alig néhány forintot, *de* a község alamizsnájából, templomtisztogatásból, gyertyaöntésből megélhetek.” (Moldova György: Negyven prédikátor. Magvető, 1973. 14.)

A *de* azért reprezentál két viszonyfajta is, mert azt a helyet foglalja el, ahol két konstrukciótípus egymásba épül:

„Engem a rektor nem sokra becsült, [*ugyanis*] óráin elábrándoztam ... *Mégis* ...

(F ← F) * F

[(F ← (mg\F))] * F.

[A rektor] „*Mégis* ... megígérte, ... odavesz iskolaszolgának maga mellé, ... [*és így*] a község alamizsnájából ... megélhetek.”

*F/(t₁ → t₁)

*F/(t₁ → (mg₂\t₁)).

3. Példasorunkkal azt szemléltettük, hogy a három- és több tagú alakulatokban miként komprimálódik, tömbösödik az információ; s az információrészek tömbök

közötti és tömbökön belüli viszonyaiban miként keletkezik fontossági hierarchia. Ez a hierarchia gyakori, tipikus eseteiben (pl. a megengedés) grammatikalizálódik (vö. BÁNRÉTI), de — konstrukcionális szempontból — ez nem a lényeg kérdése, hanem a megjelenése (vö. 2.1., 2.2.). A lényeg itt az, hogy a KLEMM-féle „teljesképzet”-től egyrészt mintát kaptunk a szövegkonstrukció tartalmi oldalának elképzeléséhez („bonyolult gondolatviszonyokat egyszerre áttekintő” alakulat), másrészt a „teljesképzet” széttagolódása alárendelő természetének hangsúlyozása valamiféle hierarchia feltételezését sugallta a szövegkonstrukció mellérendelően kapcsolt tagjai között is.

Az elmondottakkal nem akarjuk kétségbe vonni, hogy a mellérendelés szinttartó viszony. Az; de — három tagtól fölfelé — egy tartalmi-fontossági hierarchián belül. Az sem kétséges, hogy a mellérendelés (is) két tag viszonya; ez a két tag azonban nem csupán két mondatrész, két tagmondat, két mondategész lehet, hanem igen gyakran két tömb, két bekezdés, két fejezet, két ciklus stb. A mellérendelés formailag lazább az alárendelésnél, komponenseinek tartalmi-logikai kohéziója azonban erős lehet, s ilyenkor a gondolati építmény távolabbi pilléreit képes átkötni. Ezért van az, hogy — bár minden nyelvi és nyelvhasználati szinten szerepet játszik — legsajátabb területe a mondat fölötti szint; vagyis nem véletlen, hogy a konstrukciók vizsgálatában a figyelem előterébe került.

A konstrukció két tartalmi-logikai kapcsolás hierarchikus egysége, egyes típusait az egymást sorrendileg is feltételező kapcsolásfajták alkotják.

Azonos komponenseik révén egyes konstrukciótípusok egymás átalakításainak is felfoghatók, vagyis az egymással tipikusan együttjáró két-két kapcsolásfajta sorrendi változatai transzformációs csoportot alkotnak. Ez nem olyan szükségszerű, mint az alsóbb nyelvi szintek egy-egy paradigmája; de ha KÁROLY SÁNDOR „rendszermondat-szövegmondat”-viszonyát továbbgondoljuk, akkor a konstrukciótípusok „állománya” mögött valami olyasféle összetartozást feltételezhetünk, ami a „rendszermondat”-tal, a konstrukciótípusok „használata” szintje mögött pedig olyan (beépítő, beépített) sajátságokat, amelyek a „szövegmondat”-tal rokonítanak.

IRODALOM

- BÁNRÉTI ZOLTÁN: A megengedő kötőszók szintaxisáról és szemantikájáról. *Nyud. Ért.* 117. sz. 1983.
 DEME LÁSZLÓ: Szinteződés és tömbösödés az összetett mondatban. *Nyr.* 90: 392—404 (1966);
 Mondatszerkezeti sajátságok gyakorisági vizsgálata. *Akadémiai K.*, 1971. 86., 221., 227—8.
 KÁROLY SÁNDOR: Mondat és megnyilatkozás (Sentence and utterance): *Néprajz és Nyelvtudomány* XXIV—XXV: 49—64. (1980—1981).
 KLEMM ANTAL: Magyar történeti mondat. 2. k. 1942. 453—4.

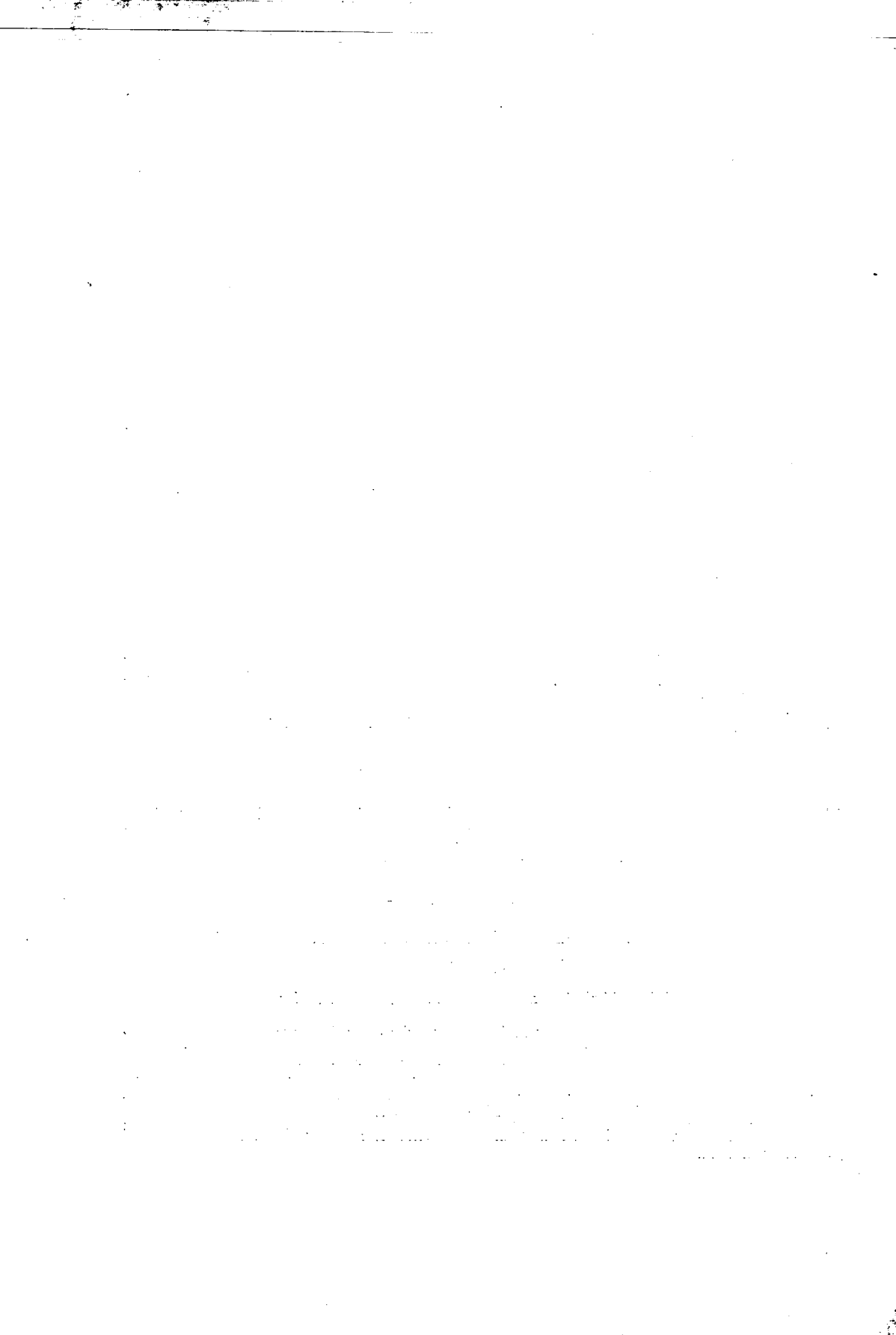
DIE „GESAMTVORSTELLUNG” UND DIE TEXTKONSTRUKTION

IMRE BÉKÉSI

In dieser Studie wird die Verknüpfung der Sätze in eingengter Position bereits in zwei Hinsichten untersucht:

1. die Verknüpfung ist keine einfache Anhäufung, sondern sie zeichnet sich durch eine inhaltlich—logische Funktion aus;
2. unter mindestens drei Komponenten kommen zwei Verbindungen vor.

In dieser Position besteht zwischen den beiden beordnenden Verknüpfungen eine inhaltliche Wichtigkeitshierarchie, und diese Hierarchie lässt sich nach der inhaltlich—logischen Art der beiden Verbindungen typisieren. Diese Typen werden vom Verfasser Konstruktionstypen genannt, und er findet, dass man diese mit der Auffassung von ANTAL KLEMM über die „Gesamtvorstellung” parallelisieren kann.

EMLÉKEZÉS KLEMM ANTALRA

(Zárszó)

Tisztelt Hallgatóság!

Amikor most a Klemm Antal tiszteletére rendezett ünnepi társasági ülés végére értünk, fordítsuk figyelmünket még egyszer az ünnepelt egyéniségére. Mintha magatartásával tudatosan példázta volna: aki tudománnyal foglalkozik, ne hangsúlyozza önmagát, maradjon háttérben, ha az igazságról van szó. Előadásmódját is a mérsékelt hangerő, a mérsékelt tempó és a mérsékelt hangközök jellemezték, mondanivalója nyomatékát a gondolat megismétlésével szerette kifejezni. De ennek a szerény viselkedésnek is megvolt a maga szuggesztív ereje, ahogy az előttem szólók megemlékezései tanúsítják: voltak tanítványai, akik szavainak tartalmát, a tartalom komolyságát az átadó formák egyszerű köntösében is megértették.

Én magam nem voltam Klemm Antalnak tanítványa, még hallgatója is csak rövid ideig voltam. A szegedi egyetemen Sik Sándor búvőkörében éltem, aki minden tekintetben ellentéte volt Klemmnek: kitűnő előadó volt, szenvedélyes átéléssel közvetítette nagy tudását mindig nagyszámú hallgatóságának, költő és tudós volt egy személyben, és nemcsak az egyháznak, a kultúrának is papja volt. Doktori disszertáció témájáért mégsem őhozzá, hanem Klemmhez fordultam: az irodalmat szerettem, de az objektivitás kutatásának a lehetőségét a nyelvészetben biztosítottabbnak éreztem.

A téma, amit Klemm adott: a Jókai-kódex mondattana, jelentőségében akkora volt, hogy akkor fel sem tudtam fogni. Nemcsak hosszabb időre szóló elfoglaltságot jelentett számomra, de a háború utolsó évének szörnyűségeiből való menekülést is a belső élet nyugalmas elvonultságába. A Magyar Történeti Mondattan paragrafusokba szerkesztett anyagát a paragrafusok szerint kicéduláztam és a cédulákra kiírtam a Jókai-kódex megfelelő adatát. A háború után a Jókai-kódex latinjának a lemásolása, majd Klemm újabb javaslata alapján az adatok megszámlálása következett. Középkori magyar szöveg mondattani feldolgozása statisztikai alapon és a latin eredetivel egybevetve: olyan kutatás, amely máig is időszerű és egyik feladatomban ma is, noha azóta, mióta Klemmnél 1947-ben ledoktoráltam, hosszú és kalandos utat jártam be a nyelvészet különböző tartományaiiban.

A Jókai-kódexszel való kapcsolatomban nemcsak nyelvészeti vonalon, hanem az életnek gyakorlatibb területén is megmaradt, amelynek elmondására a Péter László említette Klemm-féle szölvévesi módszer története bátorít fel. A szőlőről van szó tudniillik a Jókai-kódex és az én kapcsolatomban esetében is. A Ferenc-legendának a Jókai-kódexben is ránk maradt egyik részlete arról szól, hogy szent Ferenc „Mykeppen ewuek zewlewt beteguel”. Itt van elmondva, hogy „Nemy lelky frater ...az zertzetben: vala beteg es erewtelen ygen” és szent Ferenc úgy gondolta: „ha az frater holual reg eret zewlewt ennek hyzem hogy haznalna neky Es mykeppen gondola

az keppen tewn”, azaz elment a fráterrel egy napon kora reggel a szőlőbe és ott együtt ettek a „jó enni való” szőlőből. Ezt a kúrát a Jókai-kódexszel való bensőséges viszonyom kialakulása óta én is meg szoktam csinálni, miközben elmondom magamban a kódex ideillő szövegét: „Ha az fráter ...”.

Befejezésül még emlékeztetnék arra az anekdotára, amely jól mutatja, hogy Klemmnek nemcsak óriási tudása, hanem humorérzéke is volt. Élete vége felé; miután a szerzetesrendet elhagyta, biztatást kapott, hogy nősüljön meg. „A lélek kész, de a test gyenge” — volt Klemm válasza. Ez a kis történet a hír szárnyain annakidején Budapestre is eljutott, így hallottam meg én is, de hitelessége nincs bizonyítva.

A Magyar Nyelvtudományi Társaság szegedi csoportjának ünnepi ülését azzal zárhatom be, hogy Klemm Antal személyében a nyelvtudománynak egy kiemelkedő képviselőjére emlékeztünk, akire a szegedi egyetem büszke lehet.

Károly Sándor

ERINNERUNG AN ANTAL KLEMM

SÁNDOR KÁROLY

Gleichsam, als ob Antal Klemm mit seiner Haltung bewußt exemplifizieren wollte, daß der, der sich mit der Wissenschaft beschäftigt, sich nicht selbst hervorheben, sondern im Hintergrund bleiben soll, wenn es um die Wissenschaft geht. Es verbinden den Verfasser dieser Zeilen persönliche Erlebnisse mit dem Gefeierten, in erster Linie die Erinnerung daran, daß ihm das Thema seiner Doktorarbeit „Die Satzlehre des Jókai-Kodex” von Antal Klemm gestellt worden war.

SZEMLE

ZALABAI ZSIGMOND, TÚNÓDÉS A TRÓPUSOKON

Madách. (Pozsony, 1981.) 216 oldal

A könyv első fejezetében (Szó, kép, szókép, képvilág; 9—37. o.) a szerző a szóképek, a nyelv és a költőiség összefüggéseit tekinti át. I. A. RICHARDS tételét fogadja el: „[...] a metaforikus gondolkodás a nyelv mindenütt jelenvaló elve” (19. o.). A „kép” fogalom értelmezéseivel foglalkozva jut el Zalabai — az ő kifejezéseit idézve — a „kép”, a „képesség”, a „képszerűség” rendszerezéséhez: „1. Az irodalomnak lényegi vonása az érzéki szemléletes forma, s ennek nem egyetlen, de fontos vonása a képvilág gyűjtőnévvel illelhető jelenség, amely 2. részint makrokép-rendszerből áll, amit 3. egyszeres tükrözésű makroképek alkotnak, 4. részint pedig kettős-kép-rendszerből tevődik össze, amit 5. kettős tükrözésű kettősképek hoznak létre” (35. o.). Ez a rendszerezés akkor lesz kielégítő, ha szövegteni és szövegstilisztikai szempontból némi megszorítást teszünk. Hiszen: ha a makrokép — mint mondja — „[...] az áttételek nélküli, közvetlenül ábrázoló szövegegység” (i. h., a kiemelés tőlem való: B. L.), akkor célszerű lenne nem az irodalom lényegi vonásának tartani az úgynevezett érzéki-szemléletes formát, hanem az irodalmi szövegmű fontos sajátosságának. Az irodalmi szövegmű — DEME LÁSZLÓT idézve —: „[...] a szövegműnek művészi igénnyel megalkotott és a szöveg mögötti közlés lehetőség-szféráját is felhasználó válfaja” (A szöveg alaptermészetéről. In: SZATHMÁRI ISTVÁN—VÁRKONYI IMRE [szerk.], A szövegten a kutatásban és az oktatásban. Kaposvár, 1979. 65). Ilyeténképpen a szóképekre és belőlük a szövegműben (az irodalmiban meg ennek részalmazában, a költői szövegműben) szerveződ(het)ő rendszerre valóban jellemző vagy jellemző lehet az, hogy kisebb-nagyobb képegységekből épül föl. E képegységek elemi részét, a szóképeket tárgyalja a szerző a további fejezetekben, a szóképeket (trópusokat) kettősképeknek nevezve „[...] részint abból a megfontolásból, hogy a szótól jelölt valóságdarab *tárgyképe* is érthető rajta [ti. a szóképen], részint azért, mert semmitmondó: a metaforának, metonímiának végül is ugyanúgy a szó az alapja, mint az áttételek nélküli [...] szövegegységeknek” (35. o.). — A szókép terminust A kettősképek — közelebből című fejezetben (38—62. o.) részletesebb magyarázattal iktatja ki saját használatából azzal a további érveléssel, hogy e szakszó nem utal a szemantikai kapcsolatteremtés, a strukturáltság, a kétpólusosság mozzanatára (41—2). A szerző természetesen tudja, hogy a terminushasználat voltaképpen szokás dolga, s így másodlagos dolog, ám úgy véli, hogy nem formai jellegzetességet hangsúlyoz a kettőskép kifejezéssel, hanem a jelenség tartalmi sajátosságát. S valóban: a metaforának jellemzője a kétsarkúság. Zalabai így foglalja össze fölfogását: „A trópus kettőskép: két jel (jelegyüttes) szemantikai kölcsönviszonya, amely A-t B, B-t pedig A szemszögéből ábrázolja, szemlélteti, minősíti és ítéli meg” (55. o.).

Magukat a trópusokat két fő csoportra osztja, egyikbe a metonímia és fajai, másikkba a metafora és származékai tartoznak. E csoportokat jeltudományi indíttással indexeknek és ikonoknak nevezi. Külön fejezetekben foglalkozik azután ezekkel. Az indexek tana című fejezet (63—79. o.) a metonímiát és a szinekdochét írja le, illetőleg a mező, az index és az ikon fogalmát mutatja be. A metonímia, a metalepszis, a szinekdoché, a perifrázis, az antonomázia és az ironia a szerző szerint indexszerűen működik, azaz olyan konnotációkat kapcsolnak össze, amelyek az adott mezőösszefüggéshez tartoznak. A metafora pedig az ikonok képviselője, vagyis két különböző mezőt kapcsol egymáshoz (70. o.).

A metafora felszíni struktúrája (80—92) és A metafora mélystruktúrája (93—104) című fejezetekben a metafora grammatikai típusaival és szemantikai viszonyaival ismerteti meg az olvasót, tüzetesen körüljárva a kiválasztott problémákat, bár némileg hiányolható a magyar nyelvészek nem egy e tárgykörbe vágó vizsgálata, vö. Jelen-tésztan és stilisztika. NytudÉrt. 83. sz. [1974.], passim. — E fejezetekben is szükségessé válik a szerző számára néhány új műszó. Így a metaforát alkotó azonosítót és azonosítottat viszonyítónak és viszonyítotttnak, az egyszerű alakú metaforát csonka metaforának nevezi, s a magyarázó metaforát kiszólásos típusnak (az utóbbihoz vö. J. SOLTÉSZ KATALIN, BMKöltNy. 275; KEMÉNY GÁBOR: A teljes metafora nyelvtani szerkezetéről. NytudÉrt. 104. sz. [1980.] 461 kk.). — A különböző grammatikai fajtájú metaforák bemutatása kapcsán Zalabai jelzi, hogy „[...] egy-egy költemény kettőskép-rendszerét a mondatnál nagyobb egységek szintjén is vizsgálni kell” (91. o.), s ehhez, helyesen, a kohézióvizsgálatokat is szükségesnek látja. A kohézió, vagyis valamely szövegmű egységes szemléletű megfogalmazási sajátosságai mellett meggyőződésünk szerint az irodalmi vagy a költői szövegművek nemcsak a szövegművön belül, hanem intertextuálisan is tartalmaznak vagy tartalmazhatnak bizonyos képalkotási rendszert. Ez a képalkotási rendszer kisebb részben a nyelv objektíve meglévő képességén alapul valamely szerző szövegműveinek összességében, valószínűleg nagyobb részben a szövegmű megalkotójának tudatműködésén. Ugyanis az objektív valóság elemei közötti kapcsolatok társadalmi felismerése következtében válik a képesség a nyelv mindenütt jelenvaló tulajdonságává, míg ugyane valóság különböző elemei közötti kapcsolatok egyéni fölismerése vagy fölismerni véleése — azaz: az egyén tudatműködése — adja a szövegműnek az alkotójára jellemző képi sajátosságokat. Ezek a sajátosságok nem a nyelvi jelek sajátosságai, hanem a nyelvi jeleket használó ember gondolkodásmódjának következményei. A Metafora és ikonitás című fejezetben (105—124. o.) Zalabai Zsigmond szükségképpen jut el az általunk jelzett problémához, amikor fölteszi a kérdést: „[...] szabadok-e, vagy pedig kötöttek a jeltől kiváltott asszociációk?” (120. o.); s válasza megmutatja azt a kettősséget, amelytől a metafora hatása érvényesül. Valóban: a költő, a metafora létrehozója a nyelvi jeleket a saját gondolkodásmódja, műveltsége, képzettársítási képessége stb. folytán kapcsolja össze a szóképből, az olvasó, a befogó pedig a saját intellektusa alapján fogja fel a jelkapcsolatokat, pontosabban: a két jelhez tartozó vagy társítható konnotációk összefüggéseit. Ezért mondhatja a szerző, hogy az ikon „közös jegyhalmaz” (115. o.).

Grammatikai és szemantikai vonások alapján törekedik Zalabai a Metafora és hasonlat című fejezetben (125—153. o.) a hasonlat mibenlétének meghatározására és a szóképek közti helyének kijelölésére, lényegében ARISZTOTELÉSZRE és QUINTILIANUSRA támaszkodva az olyan, kötőszóval bevezetett kapcsolatteremtést tartja hasonlatnak,

amely „[...] MONDAT—MONDAT relációban valósul meg” (152. o.); az effélek ellenállnak a metaforává transzponálásnak, s így a metaforától jól elkülöníthetők.

A szinesztézia kérdéskörét is érinti a könyv (Metafora és szinesztézia, 154—162). A szinesztézikus képalkotás hatást keltő okát éppúgy a szemantikai összeférhetőség és összeférhetetlenség egyidejűségéből fakadó feszültségben látja, mint a metaforáét (160. o.).

A kötet két utolsó fejezete — Az ikonok és a „költői lélekvándorlás” (163—190. o.), Az ikonok funkciói (190—206. o.) — a metaforának, illetőleg a szerző terminusával: az ikonoknak további kérdéseit tárgyalja: az ikonok mítoszi-mágikus hátterét, az elvontság megérzékítését é. i. t. Ugyancsak értékes az ikonok funkcióját tárgyaló rész, hiszen a poétikai, a modelláló, a stilisztikai és a lélektani funkció elemzése elengedhetetlen, minthogy végső soron a szóképek mirevalósága a legfontosabb.

A könyvet névmutató zárja (207—212. o.).

Talán e vázlatos bemutatásból is kitetszik, hogy Zalabai Zsigmond tűnődése a trópusokról hasznos eredményeket hozott. A főként poétikai és jelelméleti megalapozottságú munkája minden bizonnyal nélkülözhetetlen minden további alap kutatás számára, amely a szóképekkel foglalkozik.

Büky László

CONGRESSUS QUARTUS INTERNATIONALIS FENNO-UGRISTARUM BUDAPESTINI HABITUS 9—15. SEPTEMBRIS 1975.

Redigit GY. ORTUTAY. Pars. V. Acta Sectionis Archaeologiae,
Historiae, Antropologiae. Curatores A. BARTHA. J. GULYA.

Budapest 1983. Akadémiai Kiadó, 219 oldal.

Az 1975-ös budapesti Finnugor Kongresszus igencsak vontatottan megjelenő kötetei közül a most napvilágot látott ötödik a régészeti, történeti és embertani szekció előadásait és hozzászólásait tartalmazza.

A kötetet BARTHA ANTAL előadása nyitja meg a történettudomány szerepéről a finnugor kutatásokban. („Place and role of history in Finno-Ugrian studies”.) Az általános kérdéseket körüljáró gondolatait abban foglalhatjuk össze, hogy a finnugor népek történelmének lehetnek egyetemes történeti tanulságai is, a finnugoriztika márcsak ezért sem nélkülözheti e diszciplinát. A kötettel nagyjából egyidőben jelent meg DOMOKOS PÉTER gondolatgazdag tanulmánya is, aki több szempontból is hangsúlyozta e tudományszak fontosságát.¹ Úgy vélem, érveikhez fölösleges lenne bármit is hozzáfűzni. Annál fontosabb lenne ilyen irányú hazai tennivalóink és lehetőségeink minél előbbi és minél alaposabb számbavétele. A kis finnugor népek történelmének kutatása nem csupán finnugoriztikai szempontból járna nagy tudományos haszonnal, hanem bizonyára számos egyetemes néptörténeti és főleg nemzetiség-történeti tanulsággal is járna. E kutatások összefogására és irányítására ezért véle-

¹ DOMOKOS PÉTER: A finnugor történeti kutatások szükségességéről. Urálsztikai tanulmányok. (Hajdú Péter 60. születésnapja tiszteletére.) Szerk. Bereczki Gábor—Domokos Péter. (Bp. 1983) 105—119.

ményem szerint egy olyan hazai nemzetiségtudományi (kisebbségtudományi) intézet lenne a legalkalmasabb, amelynek létrehozását korábban a kisebbségben vagy diaszpórában élő magyarság kutatása szempontjából ítélték nélkülözhetetlennek.²

S. F. MUHAMEDJÁROV a Volga-vidéki török és finnugor nyelvű népek feudális-muskori történetének összehasonlító vizsgálatának eredményeiről beszélt. A térség egyetlen feudális állama ezen a vidéken a X—XIII. században a volgai Bolgárország volt, ahol az előadó nyugati típusú hűbériséget tételez fel. E kategorikus kijelentésekben éppen úgy kételkedhetik az olvasó, mint eléggé homályosan megfogalmazott mondatainak több más kitételében. Alapvető tévedése például, hogy egyértelműen a volgai bolgároknak véli a mai volgai tatárok elődeit, mintha sohasem hallott volna arról, hogy a bolgárok nyelve a csuvas nyelvből él tovább. A térség finnugor lakosságának társadalmi fejlődéséről nem tudunk meg úgysszólván semmit, csupán néhány rutinszerűen használt társadalomtörténeti frázisban bosszankodhatunk.

E. MUGURÉVIČ előadása ugyan a történeti szekcióban hangzott el, mondani-valója főként a régészeti leletanyag tanulságain nyugszik, hiszen a lettországi Daugava (Nyugati Dvina) melletti X—XV. századi lív falutelepülések feltárásáról számolt be. („Die Dorfsiedlungen der Daugava-Liven und ihre Wirtschaft im 10—15. Jahrhundert.”) A korai falvak lakossága a XIII—XIV. századig félig földbeásott házakban lakott, amelyeknek fakonstrukciós felmenő faluk is volt. A XV—XVI. századtól már a teljesen felszíni faházak a jellemzőek. A falvak lakossága zömmel földművelő és állattartó, amit a régészeti leletek kétségkívül igazolnak, s emellett a falusi kézműipar számos emléke is felszínre került. A lív településeken a középkor századaiban egyre jelentősebb a lett lakosság részaránya, s a késői középkorban a lívek szinte teljesen asszimilálódnak.³

K. I. KOZLOVA tartalmas előadásában a XVIII. századi mordvin faluközösségek állapotát elemezte, akiket az oroszok „jazsak fizető közösségek”-nek (ясажная община) neveztek. A mordvinok korábban a kazányi tatároknak adóztak s kezdetben, a XVI. sz.-ban, az oroszok is a korábbi adót követelték tőlük. Későbbben azonban emellett a szokásos feudális kötelezettségekkel is megterhelték őket, mivel a föld a mindenkori orosz uralkodó tulajdonának számított. E kettős teher, valamint a mind erőteljesebbé váló orosz földesúri és paraszti kolonizáció elől a mordvinok jelentős része a távolabbi, még gyéren lakott területekre vándorolt. E faluközösségek kisebb egységei a közös háztartásban élő nagycsaládok voltak. A XVIII. században az orosz és mordvin faluközösségek közti különbségek nagyrészt elmosódnak.

A. SZ. ZSERBIN Karjala szovjet historiográfiájáról számolt be, megemlítette a legfontosabb összefoglaló munkákat.

A szabadon választott előadások sorát Sz. I. VAJNSTEIN nyitotta meg, aki a kihalt szajáni szamojédok (kamaszok, karagaszok, kojbálok, motorok, szojotok, taigik) XVII—XVIII. századi gazdálkodásáról és társadalmáról szóló, zömmel egykorú útleírásokból származó adatokat értékelte. Többek között hangsúlyozta, hogy bár e kis népek gazdálkodása ebben az időben főként vadászatból állott, kétségkívül foglalkoztak réntenyéztéssel is. Ez az állattartási forma az időszámításunk kezdete körül alakulhatott ki náluk, mégpedig oly módon, hogy korábban török

² Mozgó Világ 5 (1979): 5. 115.

³ A szóban forgó terület északi szomszédságában levő Gauja folyó melléki lívek temetőinek kitűnő közlése: E. TÖNISSON: Die Gauja-Liven und ihre materielle Kultur. (11. Jh. — Anfang 13. Jh.) Ein Beitrag zur ostbaltischen Frühgeschichte. Tallinn 1974.

nyelvű szomszédaik révén már megismerkedtek a lovas nomadizmussal,⁴ s amikor a hegyvidéki tajgába szorultak, az életföldrajzi kényszer hatására áttértek a réntartásra. VAJNSTEIN szerint a déli szamojédok ősei alkothatták a minuszinszki medencében fellelt s az időszámításunk kezdete körüli időre keltezhető bojári sziklarajzokat, ahol rénszarvason lovagoló pásztort is láthatunk.⁵

VERES PÉTER a vogulok XVII—XIX. századi néprajzi tagozódásáról adott elő. Számos őstörténeti kérdés rövidre fogott taglalása mellett megállapítja, hogy a XVI—XVII. századi adminisztratív (adózási) egységek (ú. n. „vogul fejedelemségek”) határai lényegében egybeesnek a XVIII. századi vogul nyelvjárások határaival. Feltehető, hogy korábban ezek egy-egy törzs szállásterületei voltak. Feltehető továbbá, hogy az északi voguloknál megfigyelt duális házassági felosztás (mős és por frátria) etnikai alapú, ti. a XIII. század körül a vogulok egy része az Északi Szoszva és a Lozva vidékére költözött és rátelepedett a korai vaskortól itt élő osztjajokra. Egyébként egyes újabb kétkedők ellenében VERES PÉTER úgy véli, hogy semmi okunk elvetni V. N. CSERNYECOV azon megállapítását, mely szerint e két házassági csoportra való felosztás a régiségben mind a voguloknál, mind az osztjajoknál általános volt.

D. V. HOMICS a zürjén-nyenyec népi és kulturális kapcsolatokról beszélt, amelyek azután vették kezdetüket, amikor a XVI—XVII. században a zürjének megtelepedtek az Izma folyó vidékén, s a szomszédos nyenyecektől eltanulták a réntartás fortélyait.

E. V. RICHTER a görögkeleti észt néprajzi csoport, a szetu körében végbemenő mai etnikai folyamatokról szólt, többek között arról, hogy bár jelentős az észt—szetu közeledés, az endogámia következtében e csoport továbbra is őrzi kulturális különállását. N. P. PAVLOV a votják szellemi műveltség nemzetköziségének erősödését a vegyesházasságok növekedésével és a kétnyelvűség terjedésével magyarázza. N. F. MOKSIN egy kérdőíves felmérés tapasztalataiból azt a következtetést szűri le, hogy a mordvinok népi (etnikai) konszolidációja még távolról sem lezárult folyamat. (A megkérdezetteknek kevesebb, mint a fele ítélte úgy, hogy a moksák és erzák a mordvin nép két csoportja.) M. V. DOROZSKIN egy másik felmérésből ennek az ellenkezőjét szűrte le. A mordvinok közt ma lejátszódó etnikai folyamat lényegét az asszimiláció alkotja, amelynek hosszú időre visszanyúló történelmi előzményei vannak. Ezek közül a legfontosabb kétségkívül az, hogy a mordvinok hatalmas területen széttelepülve élnek. (A Mordvin ASzSZK-ban a lakosságnak csupán 28,9%-át teszik ki.) A mordvinok létszáma nemzedékről nemzedékre apadt, 1939 és 1970 között közel 200 ezerrel csökkent. Ezt természetes asszimilációs folyamatot nagyban elősegíti, hogy az 1960-as 13%-ról 1972-re 25%-ra nőtt az etnikailag vegyes házasságok aránya, melyek között 90% fölött van az orosz—mordvin házasságok részaránya. Az e házasságokból származó utódok szinte minden esetben orosz anyanyelvűek lesznek. Az asszimiláció üteme valamivel lassúbb a Mordvin ASzSZK-ban, mint az annak határain kívül élőkénél, ami egyrészt az anyanyelvű iskolai oktatás hatásának tudható be, másrészt pedig annak, hogy a köztársaságban a mordvinok zömmel az

⁴ Mint ismeretes, e korai őstörök-összamojéd kapcsolatoknak történeti és nyelvi nyomai is vannak: HAJDÚ PÉTER—DOMOKOS PÉTER: Uráli nyelvrokonaink. (Bp. 1978) 348—349.; A. RÓNATAS: On the earliest Samoyed—Turkish contacts. *Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum*. Pars III. (Turku 1980) 377—385.

⁵ Mivel VAJNSTEIN nem említi a szóban forgó sziklarajzok közlési helyét, ezt itt feltüntettem: M. A. Дэвлет: Большая Боярская писаница. *Советская археология* 1965 4, 124—142.

asszimilációnak kevésbé kitett falvakban laktak. (Bár a kérdőíven megkérdezett falusi mordvin szülők 45%-a a városiaknak pedig 83%-a orosz tannyelvű iskolába kívánja íratni gyermekeit.) V. A. BALASOV néhány nem túlságosan jelentős észrevétellel egészítette ki DOROZSKIN előadását. Csak sajnálhatjuk, hogy a mordvinoknál jelenleg végbemenő etnikai folyamatokat elemző szerzők közül senki nem kerített sort a népi (etnikai) öntudat vizsgálatára. Pedig ez (ennek meggyengülése vagy hiánya) ugyancsak fontos szerepet játszhat a fenti folyamatokban.

M. N. VLASOVA Karjala legújabbkori fejlődéséről adott elő. A Karél ASzSzk lakossága 1926 és 1970 között 2,7-szeresére növekedett, nemzetiségi megoszlását tekintve a korábbinál jóval tarkább lett. Eközben a karjalaiak arányszáma 38,2%-ról 11,8%-ra esett vissza, s számszerűen is közel 17 ezerral csökkent. Az etnikailag vegyes házasságok aránya 60% fölött van. Az asszimiláció az utóbbi időben különösen felgyorsult. (Kár, hogy az előadásban nem kapunk tájékoztatást az anyanyelvi oktatás helyzetéről.)

A. H. MAGOMETOV az alán—magyar kapcsolatok legközismertebb tényeit ismertette nem túlságosan igényes formában, M. MENGER a század eleji német finn-szimpatizáns mozgalomról adott elő, A. TINSCHMIDT pedig a magyar népi-demokratikus fejlődés néhány történeti mérföldkövét tekintette át eléggé felszínes előadásában. V. E. VLADIKIN a votjákok és a szomszédos Volga—Urál vidéki népek etnikai és kulturális kölcsönhatásáról beszélt a történeti korokban. Különösen figyelemre méltó, amit az obi-ugorok elődeinek és a volgai bolgárokna a votjáföldi nyomairól mondott, mivel e vélekedést a régészeti adatok is megerősítik.

A régészeti szekció SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU előadásával kezdődött, aki szellemesen és a források széles körére támaszkodva cáfolta TUOMO PEKKANENNEK az UAJb. 1973-as kötetében megjelent — igen sok történeti tévedést tartalmazó — dolgozatát.⁶

A. P. OKLADNYIKOV a Volga—Káma vidéki szejma—turbinói bronzművesség keleti, szibériai kapcsolatairól beszélt. Az i. e. II. ée. közepe után e gazdag fémművészeti központ termékei Kelet-Európán kívül főként a Tomszk—Omszk vidéki ún. szamuszi kultúrában terjedtek el (a tárgyak zömét itt állították elő), de az előadó szint újabban a Bajkál vidékén is leltek ilyen tárgyakat. A rajtuk levő díszítéseket pedig fellelhetjük a szamuszi edényeken, továbbá a Bajkál környéki sziklarajzokon; valamint — amint erre OKLADNYIKOV rámutatott — a skandináviai sziklarajzokon is. E jelenségek szerinte nem lehetnek a véletlen szüleményei, hanem hátterüket Eurázsia ezen erdős területeinek népi rokonságával magyarázhatjuk, mivel a jelzett vidékeken az i. e. III—II. évezredben a mai uráli népek éltek.⁷ Hozzászólásában O. N. BADER egy újabb Oka melléki szejmai típusú temető feltátásáról adott hírt, Resnoe falu mellett.⁸ V. F. GENING a hasonló korú Cseljabinszk melletti szintastai temetőben

⁶ Dolgozatának magyar nyelvű változata: SZÁDECZKY-KARDOSS SAMU: A magyar őstörténet görög és latin forrásainak néhány problémájáról. *Antik Tanulmányok* 22 (1975) 148—154.

⁷ Elgondolásáról részletesebben ld.: A. П. Окладников: Петроглифы Байкала. (Новосибирск 1974) 70—116.

⁸ Azóta megjelent a temető teljes publikációja is: О. Н. Бадер—В. Ф. Черников: Новые находки сейменского типа у с. Решное на Оке. Вопросы древней и средневековой археологии Восточной Европы. (Москва 1978) 130—132. — Egy újabb Káma-menti szejma — turbinói típusú temetőt pedig V. F. GENING tett közzé: В. Ф. Генинг: Новый могильник сейменско-турбинского типа в Удмуртском Прикамье. Памятники древнейшей истории Евразии. (Москва 1975) 211—220.

lelt bronzeszközökről feltételezte, hogy azok átmeneti formát alkotnak a délebbi és a szejmai bronzok között, s lehetséges, hogy az új, fejlett bronzművészeti eljárás elterjedésében egy balkáni népesség keleti vándorlása játszotta a főszerepet.⁹ A. H. HALIKOV megjegyezte, hogy a szejmai bronzok keletről (Szibériából) terjedtek el nyugat felé, s ez nem egyszerű kultúrhatás volt, mint O. N. BADER feltételezte, hanem egy kelet—nyugati irányú népvándorlással lehetett kapcsolatban.

E. TÖNISSEN a Keleti tenger partvidéki finnugor népek kialakulását tekinti át az i. sz. I. évezredben és a II. ée. elején. Rámutat, hogy a különböző törzsek nagyobb népközösségekké való egyesülésének folyamata csak a balti finnek nyugati csoportjánál figyelhető meg (észtek, finnek, részben karjalaiak és livek), míg a kialakuló orosz korafeudális állam területén élő keleti balti finneknél (izsórok, vótok, vepszék, részben karjalaiak) nem alakulnak ki nagyobb népi egységek, hanem sok kis nép formálódása figyelhető meg. S. LAUL szintén e két balti finnségi nagyobb népcsoport kialakulásáról érkezett. Régészeti hagyatékukat vizsgálva hangsúlyozta, hogy míg a nyugati csoportnál a köves sírok különböző formái voltak jellemzőek, addig a keletieknél a kerek kurgántemetkezés szokása vált általánossá.¹⁰

G. A. PANKRUSEV Finnország és Karjala átmeneti és újkőkori kultúráinak egységét hangsúlyozta előadásában. Az első vadásztelepek ezen a területen a jégtagaró visszahúzódása után, az i. e. X—VIII. évezredben jelentek meg. A helyi népesség fejlődése töretlen volt mind az átmeneti, mind pedig az újkőkorból (i. e. IV—III. ée.) annak ellenére, hogy az i. e. VII—VI. évezredtől megfigyelhetők kisebb bevándorlások Kelet-Karjalába a Volga—Oka vidékéről. Az újkőkori végén azonban a volgai—okai finnugorság nagy tömegekben szállja meg Karjalát és Finnország jelentős részét, s a helyi lakosságot magába olvasztja.

A. H. HALIKOV előadásában („Finnugorok Kelet-Európában a régészeti adatok alapján”) arra a következtetésre jutott, hogy az ősi finnugor népesség valaha keletről nyugat felé vándorolt, s bár egyes csoportjaik már az újkőkorból elérhették a Baltikumot, nagy nyugati vándorlásuk a Volga—Káma vidékéről csak az i. e. III—II. évezred fordulójára tehető. Így az i. e. III. évezredi kelet-európai ú. n. fésűs-gödröcskés edénművészet népességében nem láthatunk finnugorokat, amint azt a kutatók többsége korábban vélte.¹¹ Vélekedése szerint feltehető, hogy a fentebb említett szejmai-turbinói fémművészet népességében valamilyen altáji (őstörök, mongol) nyelvű népcsoportot sejtethetünk.¹²

JU. A. SZAVVATEJEV Az Onyega tó vidékén újabban felfedezett sziklarajzokról számolt be, amelyek kora az i. e. IV. ée. vége és a II. ée. eleje közti időre keltezhető. A. HÄUSLER azt vizsgálta, hogy az Ural—Volga-vidéki újkőkori és kora bronzkori temetkezési szokások útba igazítanak-e bennünket a finnugorság egykori szállás-

⁹ Azóta részletes előzetes közlemény jelent meg a szintastai temetőről: В. Ф. Генинг: Могильник Синташта и проблема ранних индоиранских племен. Советская археология 1977/4, 53—73.

¹⁰ Itt jegyzem meg, hogy A. ERÄ-ESKO figyelemre méltó előadása Karjala kora középkori történetéről az 1975-ös pozsonyi szláv régészeti kongresszuson hangzott el: Über Slawen und Karelier des 9. bis 13. Jh. Rapports du IIIe Congrès International d'Archéologie Slave. Tome 1. (Bratislava 1979) 231—241.

¹¹ Vö. FODOR ISTVÁN: Az uráli és finnugor őshaza kérdéséről. MTA II. Osztály Közleményei 26 [1977] 290, további irodalommal.

¹² A korai ugor-őstörök érintkezés lehetőségét magam is mérlegeltem a szejma-turbinói bronzokkal kapcsolatban: A magyar—bolgár—török kapcsolatok történeti háttéréről. Bolgár Tanulmányok, III. Szerk. DANKÓ IMRE. (Debrecen 1980) 10—11.

területeinek tekintetében. Válasza lényegében negatív, az ilyenfajta vizsgálatokhoz a jelenleginél jóval több adattal kellene rendelkezünk. K. A. SZMIRNOV a Volga—Oka vidékén a vaskorban elterjedt ún. hálós edénydíszítés kérdésének szentelte előadását. Vizsgálatai szerint e díszítésmód elterjedésének ideje az i. e. VII—VI. és az i. sz. II—III. század közé tehető.

V. A. SZEMENOV a votjákföldi VI—VIII. századi polomi kultúra ugor elemeit vette vizsgálat alá, s arra keresett választ, hogy a jelzett időszakban számolhatunk-e a Csepca folyó völgyében az Ural keleti oldaláról kiinduló obi-ugor bevándorlással. Arra a következtetésre jut, hogy csupán kereskedelmi és kulturális kapcsolatokkal számolhatunk, jelentős obi-ugor népcsoport bevándorlásával nem.

Az antropológiai előadások közül itt hangzott el I. I. GOHMANN az E. A. HALIKOVA által tartott előadásához (vö. Pars II, 220—221) fűzött hozzászólása, mivel az közvetlenül kapcsolódott a régészethez. A Bolsije Tigani-i temető csontvázainak előzetes vizsgálatából azt az eredményt szűrte le, hogy az nem mutat semmi hasonlóságot a honfoglaló magyarság X. századi Kárpát-medencei embertani anyagával, így nem tehető fel, hogy a tigani közösség utódai részesei voltak a magyar honfoglalásnak.

Ugyancsak a régészeti szekcióban hangzott el VÁCZY PÉTERnek és BOBA IMRÉnek a történeti források újszerű értelmezését ajánló előadása is. VÁCZY PÉTER („Die Urheimat der Ungarn auf Grund historischer Quellen”) Bíborbanszületett Konstantin szavárd-adatát hibásnak ítéli, s úgy véli, hogy ez csupán a maradéknép neve volt, a magyarok *szavirnak*, vagy *szavarnak* nevezték magukat. E nevet pedig azért vették fel, mert a szavírok törzsszövetségébe tartoztak, akik „... magukkal ragadták őket ismeretlen hazájukból és a Kaukázus keleti végén a derbendi kapu védelmét bízták rájuk” a VI. század elején. A későbbi Levédia a kaukázusi alánok szomszédságában, a Kuma folyó mellékén lehetett. A magyarság zöme innen, a Káspi-tenger nyugati partjáról vándorolt a Kárpát-medencébe.¹³

Magunk több súlyos ellenérv miatt sem tudjuk osztani VÁCZY PÉTER szellemes elgondolását. Ha ugyanis a VI. század elejétől a magyarok laktak volna a derbenti kapu környékén, lehetetlen, hogy saját nevükön nem fordulnának elő egyetlen forrásban sem, különösen a VIII. századi kazár—arab háborúk idején, amikor e területnek kulcsfontosságú stratégiai szerepe volt. (Csak közbevetőleg jegyzem meg, hogy ha a magyarok a szavír törzsszövetségbe tartoztak is, magukat semmiképpen nem nevezhették *szavirnak*, e nevet csupán a szomszédai alkalmazhatták rájuk, ugyanúgy, mint a türk, vagy onogur népvét.) Nagyon valószínűtlen továbbá, hogy a „szavárd” népnév d-je magyar kicsinyítő képző lenne, mivel népvévekhez a magyar nyelvben nem járult kicsinyítő képző.¹⁴ E kaukázusi magyar szállásterület feltevéseinek régészeti adatai is ellene szólnak.¹⁵

BOBA IMRE („Constantine Porphyrogenitus on the involvement of the Turko Federation”) szerint az Árpád vezette türkök, a Levédiából nyugat felé mozgó szavárdok és kabarok csak röviddel a honfoglalás előtt, Etelközben léptek szövetségre.

¹³ Dolgozatának magyar nyelvű változata: VÁCZY PÉTER: A magyarok vándorlása keletről nyugatra. *Antik Tanulmányok* 22 (1975) 283—285.

¹⁴ Ld. MOÓR ELEMÉR: A magyar őstörténet főproblémái. (Szegedi Múzeumi Kiadványok I, 12.) (Szeged 1943) 46.; BENKŐ LÓRÁND: Magyar nyelvtörténet — magyar őstörténet. Magyar őstörténeti tanulmányok. (Bp. 1977) 55.

¹⁵ Vö. FODOR ISTVÁN: Bolgár török jövevényszavaink és a régészet. Magyar őstörténeti tanulmányok, 79—114.; Uő.; A magyar—bolgár—török kapcsolatok... 9—48., további irodalommal.

Ez a honfoglaló „türk föderáció” tehát etnikailag rendkívül heterogén volt. A források e meglehetősen sajátos értelmezése azonban aligha fogadható el. A honfoglalók ilyen heterogén összetételéről ugyanis egyetlen forrásunk sem tudósít, a bizánci császár 950 táján csupán a kabarok csatlakozott voltáról tud. Továbbá, ha ez a „föderáció” csupán nem sokkal a honfoglalás előtt szerveződött volna egygyé, X. századi régészeti hagyatékunkban tükröződnie kellene az egyes népcsoportok eltérő kulturális hagyományainak. Márpedig ennek nyomát sem találjuk, honfoglalóink emlékényaga meglepően egységes.¹⁶

Az embertani szekcióban LIPTÁK PÁL a magyar nép kialakulásának embertani szempontú kutatását tekintette át. Rövid kutatástörténeti bevezető után a honfoglaló magyarság embertani alkotánák különböző komponenseit sorolta föl. KELEMEN ANDRÁS a magyarság körében nyomokban fellelhető lapponoid vonásokról számolt be. Hozzászólásában TÓTH TIBOR hangsúlyozta, hogy e vonások csak pszeudolapponoid tekinthetők, s a magyarság kialakulásában a lapponoid elemek nem játszottak jelentős szerepet.¹⁷ L. HEAPOST az ugor népek (az obi-ugorok és a kárpátaljai magyarok) körében végzett vércsoport-vizsgálatok eredményeit ismerteti. Ezek közül figyelmet érdemel a magyarságnak a Középső-Volga-vidék népeihez való közelsége, ami nyilvánvalóan őstörténeti okokkal magyarázható. T. D. GLADKOVA és TÓTH TIBOR a Magyarországon végzett újjelenyomat-vizsgálataikról számoltak be. I. M. ZOLOTARJOVA a nyugat szibériai obi-ugorok és szamojédok embertani alkotásáról tett közzé figyelemre méltó észrevételeket. Eszerint az obi-ugorok és a szölkupok tartaznak egy csoportba, a többi szamojéd nép pedig az erősebb mongoloid jegyeket felmutató másikba. Az első csoportból némileg kiválnak a vogulok, akik az Ural nyugati oldalán élő népekkel mutatnak rokon vonásokat.

K. MARK az ugarság kialakulásának kérdését boncolgatta az embertan szempontjából. Megerősíti azt a régészek által felvetett elgondolást (V. N. CSERNYECOV,

¹⁶ Az 1980-as turkui kongresszusra készített előadásában a szerző továbbfejlesztette elgondolását. Ld. I. BOBA: Finno—Ugric Component in the Hungarian Federation. CongrQuintIFU, Pars II. (Turku 1980) 212. Eszerint az Álmos vezette onogorok 811-től az Al-Duna vidékén tartózkodtak, a finnugor eredetű szavárdok (savartoi asphaloi) viszont csak 890 táján jelentek meg a Volga és a Don közötti területen, s Árpádot választották vezérükké. Ez az onogur és finnugor népcsoport, valamint a korezmi kabarok közvetlenül a honfoglalás előtt kötöttek szövetséget. A Kárpát-medencében a hatalom Árpád kezébe ment át. — Az elgondolás ezen újabb formájára is érvényesnek vélem a fentebb elmondottakat, azzal a kiegészítéssel, hogy semmi okunk a kabarokban kizárólag korezmieket látnunk, hanem minden bizonnyal zömmel a Kazár Kaganátus bolgár—török nyelvű népességéből álltak. (Vö. 15. j.) Egy korábbi dolgozatában azt is felveti a szerző, hogy a magyarság önnevezése és az idegenek által használt népvneve (Hungarians, Ungarn, stb.) közti kettősség is a magyar nép e kettős (onogur és finnugor) származását tükrözi. Ld. I. BOBA: Ethnogenesis of the Hungarians and their Settlement in the Danubian Basin in the Late Ninth Century. Les questions fondamentales du peuplement de la Basin des Carpathes du VIIIe au Xe siècle. Conference Internationale 1971 à Szeged. Ed. L. GEREVICH. (Bp. 1972) 167. Ezzel szemben ezernyi példa mutatja, hogy e kettős elnevezés a régiségben általános volt s a korai népvnevek kialakulásának természetéből adódik, nem pedig az egyes népek etnogenézisének sajátosságait tükrözi. Ugyancsak fölöttébb kétséges a „fehér” és „fekete” magyarok szembeállító elnevezésének ilyen természetű etnikai magyarázata. (Uo. 170—171.) Ez utóbbi kérdés legújabb összefoglalása (BOBA IMRE nézetének figyelembe vétele nélkül): TÓTH SÁNDOR: A fehér és fekete magyarok kérdéséhez. Acta Historica Univ. Szegediensis 75 [1983] 3—9.

¹⁷ A lapponoid embertani típus uráli őstörténeti jelentőségéről ld. még: THOMA ANDOR: A janislawicei őslapp. Archaeologiai Értesítő 92 [1963] 37—41.; HAJDÚ PÉTER: Az uráli őstörténet-kutatás helyzete és néhány problémája. Uralisztikai olvasókönyv. Szerk. DOMOKOS PÉTER. (Bp. 1977) 80—81.

K. V. SZALNYIKOV), amely szerint az ugor közösség szálláshelyét a nyugat-szibériai bronzkori andronovói műveltség területének egy részén (a Dél-Ural környéki északnyugati változatban) sejtethjük. Erre utal többek között a honfoglaló magyarok és az andronovóiak embertani alkatának hasonlósága, valamint az obi-ugoroknál megfigyelhető europid vonások andronovói eredete is. A vaskorban az Isim és Irtis melléki szargatkai kultúra (i. e. IV. —i. sz. IV. sz.)¹⁸ embertani anyaga áll igen közel a honfoglaló magyarokéhoz. I. I. GOHMAN az ősuráliak embertani típusát eoropeoid jellegűnek tartja, amely mongoloid vonásait a szomszédaival való keveredés útján vette fel.

G. M. DAVIDOVA ezzel szemben a két nagy faj jellemvonásainak keveredését már a legkorábbi uráli népességnél is feltételezte. R. JA. GYENYISZOVA a balti finnek kialakulásáról megjegyezte, hogy embertani alkatuk kialakulása ezen a vidéken az újkőkortól kimutatható, kivéve a lívekre és részben az észtekre jellemző keskeny arcú típust, amely a Volga—Oka vidékéről jelenhetett itt meg a késői bronzkorban. H. FORSIUS a Finnország északkeleti vidékein élő lappok asszimilációjának orvostörténeti vizsgálatáról beszélt.

* * *

A mindhárom tudományág területéről fontos új eredményeket közlétező kötet előadásai közül — illetékességemnél fogva — csupán a régészetiekéről s általában a régészet szerepéről teszek az alábbiakban néhány megjegyzést. Természetesen nem csupán a budapesti kongresszust veszem figyelembe, hanem az 1980-as turkuit is, amelynek köteteit példás gyorsasággal már rég kézhez kaptuk.¹⁹

Általánosságban megállapítható, hogy a régészet egyre növekedő szerepet játszik az egymást követő finnugor kongresszusokon, ami kétségkívül e tudományszak fejlődését tükrözi, s azt, hogy egyre jelentősebb a részaránya a finnugorság őstörténetének kutatásában. E tendencia alól némileg csupán a legutóbbi, a turkui tekinthető kivételnek. Amint azt a kongresszusról szóló beszámolójában HAJDÚ PÉTER is megjegyezte „...feltűnő volt, hogy a teljes ülésen egyetlen néprajzi vagy régészeti előadás sem hagzott el.”²⁰ Ez aligha menthető bármilyen magyarázattal, s általában is sajnálattal kell megállapítanunk, hogy a régészet a korábbi kongresszusokkal összehasonlítva Turkuban némileg háttérbe szorult. Látszólag tehát megszakadt az a felzárkózási folyamat, amelynek során a régészet is egyenrangú félként kapott helyet a finnugor kutatások asztalánál. Mintha a program összeállításánál az a régi és idejétmúlt felfogás kísértett volna, hogy a finnugrisztika a nyelvtudomány ezen ágazatával lenne egyenlő. Természetesen nem kívánom elvitatni a nemes hagyo-

¹⁸ В. А. Могильников: К вопросу о саргатской культуре. In: Проблемы археологии и древней истории угров. (Москва 1972) 66—86. Egy másik dolgozatában e szerző a szargatkai kultúrát hipotetikusán a szavirok hagyatékának vélte. Ld. Уб.: К этнокультурной характеристике Западной Сибири в эпоху раннего железа. Из истории Сибири, вып. 7. (Томск 1973) 181.

¹⁹ Congressus Quintus Internationalis Fenno-Ugristarum. Turku 20. — 27. VIII. 1980. Redigit Osmo Ikola. Pars I—IV. Turku 1980. Pars V—VIII. Turku 1981.

²⁰ HAJDÚ PÉTER: Turkui tapasztalatok. NyK 83 [1981] 176. — A régészeti szekció munkájáról magam számoltam be: Az V. Nemzetközi Finnugor Kongresszus, Turku 1980. Archaeologiai Értesítő 108 [1981] 103—105.

mányokkal rendelkező nyelvészet vezető szerepét az uralisztikában, a kizárólagosságra való törekvést azonban anakronisztikusnak vélem, amit semmiképpen nem indokol a kutatás jelenlegi helyzete. S talán arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a társtudományok eredményei nem csekély mértékben a nyelvtudományt is gazdagítják.

Összegezésül a két kongresszus régészeti előadásairól túlzás nélkül elmondhatjuk, hogy jelentős mértékben hozzájárultak az uráli népek őstörténetének tisztázásához. Természetesen nem arról van szó, hogy mindegyik előadás teljesen új, jelentős eredménnyel lepte meg a hallgatóságot. Az előadások korlátozott terjedelme és a közérthetőség követelménye azonban nem egy szakembert arra sarkallt, hogy eddigi kutatásainak elsősorban néptörténeti szempontú rövid összevezését tárja a kongresszus elé. Ennek egyik haszna abban rejlik, hogy a régész nagyon gyakran csak művelődéstörténeti és társadalomtörténeti szempontból értékeli a leletanyagot, a jóval nehezebb néptörténeti következtetések levonására nem vállalkozik. A másik hasznát pedig abban látom, hogy a társtudományok képviselői is — akik természetesen képtelenek a ma már óriásira duzzadt finnugor régészeti szakirodalmat hiánytalanul áttekinteni — jól sűrített tájékoztatót kapnak az újabb eredményekről.

Az egykor hatalmas területeken élt uráli népek tárgyi emlékéanyagával kapcsolatos régészeti kutatások ezernyi problémája azonban természetesen nem kerülhet mind szóba egy-egy kongresszuson, még a kongresszusok sorozatán sem. Éppen ezért rendkívül fontosnak vélem, hogy a kongresszusok előkészítések megfelelő témák köré csoportosítsák az előadásokat, amire figyelemre méltó kísérlet történt a budapesti tanácskozáson. Azt viszont kétségkívül nem egyszerű dolog eldönteni, hogy melyek a leginkább megvitatásra érett témák, ahol a legtöbb, vagy történeti szempontból a legfontosabb eredmények születtek a megelőző években. Ezért elengedhetetlen, hogy a kongresszusok előkészítésében a szakterületen széleskörűen tájékozott régész szakemberek vegyenek részt. Hogy ebben a tekintetben még komolyak a hiányosságok, az aligha kétséges. E két egymást követő kongresszuson is néhány olyan téma ismétlődött, amelyek meglehetősen periférikus jelenségeket érintenek, s aligha foglalkoztatják a szélesebb szakmai közvéleményt. Más, történetileg rendkívül fontos kérdés pedig úgyszólván szóba sem került. Magam például még mindig elégtelennek ítélem meg azt a figyelmet, amelyet az eddigi tanácskozáson a szibériai régészeti eredményeinek szenteltek. Pedig igen fontos lenne többek között azoknak a régészeti emlékeknek a számbavétele, amelyek a szamojéd népek és a velük kapcsolatba került szomszédos etnikumok (altájiak, őstörökök, paleoszibériaiak) őstörténetét teszik világosabbá.

Mondanom sem kell, hogy még a legjobb előkészítés is kárba vész, ha a főelőadásokat és a téziseket nem kapja kézhez már a kongresszus előtt a résztvevő. Azt hiszem, ezen a két kongresszuson — különösen a turkuin — erre nem lehetett panaszunk. Annál inkább az előadások szövegének megjelentetésére. Láttuk, Budapesten még további kötetek várnak kiadásra a kongresszus után kilenc esztendővel is. Ebben a tekintetben is mintaszerűnek ítéltető viszont a turkui tanácskozás, ahol csupán a hozzászólások közlésének elmaradását sajnálhatjuk, de sejtetően ez nem elsősorban a szervezőkön múltott. Jóllehet, nagy terhet jelent bármely kiadónak egy-egy ilyen órási méretű kongresszus anyagának kiadása, nagyon sajnálatos lenne, ha nem a turkui példa kerülne a jövőben előtérbe, hanem a szervezők eleve lemondának a kiadásról. (Az 1970-es tallinni kongresszus régészeti kötete például máig sem jelent meg, s bizonyára már nem is fog. Tudomásom szerint a soron következő sziktvikari kongresszus szervezői pedig eleve nem is szándékoznak az előadásokat

megjelentetni.) Ez ugyanis egyrészt kétségtől a színvonal eséséhez és érdektelenséghez vezetne, másrészt pedig le kellene mondanunk arról, hogy az újabb, fontosabb eredmények csokorba gyűjtve hozzáférhetőek legyenek, aminek nagy kárát látná az uralisztika minden művelője.

Fodor István

ВОПРОСЫ ЯЗЫКОЗНАНИЯ. ВЫПУСК II, ЧАСТЬ I.
СБОРНИК НАУЧНЫХ СТАТЕЙ

Саранск 1975. 110 lap

Ez, „A nyelvtudomány kérdései” címet viselő, szaranszki kiadású tanulmánykötet a mordvin nyelvtudomány morfológiai kérdéseivel foglalkozik. A tanulmánykötetet az N. P. Ogarev Mordvin Állami Egyetem adta ki Paul Ariste professzornak, a nyelvtudományok doktorának, az Észt Tudományos Akadémia tagjának 70. születésnapja alkalmából. A kötet szerkesztői PAUL ALVRE, D. T. CYGANKIN és T. M. ТИХОНОВА.

1. D. V. CYGANKIN az Исторические изменения в морфемной структуре мордовского слова (3—23) című cikkében a mordvin szó morfémastruktúrájában bekövetkezett, a mordvin nyelveknek (erza- és moksa-mordvin) és nyelvjárásaiknak a rokonnyelvekkel való összehasonlítása alapján megfigyelhető történeti változásokat vázolja fel.

A szó morfémastruktúra-változásának CYGANKIN által vizsgált típusai a következők:

1. egyszerűsödés vagy integráció, melynek eredményeként az eredetileg képzett tő képzetlenné válik (derivációs egyszerűsödés). Itt a szerző felsorolja azokat a morfémaikat, amelyek történetileg képzők voltak, de ma a névszók tövéhez tartoznak.
2. morfémahatár-eltolódás
3. a tő felbontása, melynek során a tőhöz tartozó elem új morfémaává (képzővé) válhat, pl. a *-řina* fák nevét jelölő képző az *umarina* 'almafa' (vö. *umar* 'alma') szóból vonódott el, az *-ř* tehát eredetileg a tőhöz tartozott. Az itt említett *-st/-st'*-deverbális igeképző *s* elemét CYGANKIN B. A. SEREBRENNIKOV nyomán „parazita elemnek” tartja. Saját vizsgálataim alapján valószínűbbnek tartom, hogy az *-st/-st'*-összetett képző: első eleme véleményem szerint egy közmordvin **ks* igeképző *s*-szé egyszerűsödött alakja, második eleme pedig a *-t/-t'*-momentán és tranzitív képző.
4. rag képzővé, képző raggá válása. Az itt felsorolt esetek között nem világos, hogy a temporális ragok (*-na/-na*, *-ne/-ne* és *-t/-t'*) attól, hogy ritkán használtak, nem produktív esetragok, miért váltak volna képzővé. A *-kst-* denominális igeképző *-ks* translatívus raggól való keletkezése szintén kétséges. Vizsgálataim szerint ez a képző — az *-st/-st'*-képzővel kapcsolatban említett módon — *-ks-+ -t/-t'*-igeképzők kapcsolata, és így az *-st/-st'*-ősibb formáját képviseli. A *-ksta-*, *-kst-/-kšt'*-egyébként nemcsak denominális, hanem deverbális igeképző is. Az erre a képzőre hozott két példa közül az egyik téves: a *nerkstams* 'beleszúr' igében nem *-kst-* (helyesebben *-ksta-*) képző található, hanem *-sta-* (*-st/-st'*). Alapszava a

ńergems 'tapos, beletapos' ige, melynek *g*-re végződő töve a *-sta-* képző előtt *k*-vá változott. A többeli *g* zöngétlenedése a zöngétlen mássalhangzóval kezdődő képzők előtt igen gyakori és tipikus a mordvinban. Ezenkívül a *ńerkstams* igealaknak a denominális képzésekhez való sorolása is téves, mert ez igei alapszóból keletkezett a *-sta-* momentán funkciójú deverbális igeképzővel.

5. a hangváltozások következtében létrejött morfémastruktúra-változások
6. új képzőmorfémák keletkezése elsődlegesen önálló képzők összetételével. Itt a szerző felsorol néhány képzőt, és utal arra, hogy milyen elemekből keletkeztek. A *-kšno-/-kšńe-* képző esetében CYGANKIN a három gyakorító képzőből ($k + š + n$) való keletkezés felfogását képviseli. Vizsgálataim szerint az E *-kšno-/-kšńe-* ~ M *-kšńə-, -šənd-* képző két frekventatív igeképzőből, az E *kš* ~ M *kš*, *š* és az E *-no-/-ńe-* ~ M *-ńə-, -nd-* képzőkből tevődött össze.
7. új képzők létrejötte önálló szavakból. Az igeképzők közül erre a változásra az E *-gad-/-kad-* ~ M *-gəđ-/-kəđ-* (itt a magánhangzók redukáltságát és velaritását a szerző nem jelöli) denominális igeképzőt hozza fel, melyet a *kadoms* 'hagy' jelentésű igéből eredeztet. Ez a nézet véleményem szerint azzal függ össze, hogy ezt a képzőt mint deverbális igeképzőt a szakirodalomban általában figyelmen kívül hagyják, pedig a *-gad-/-kad-* (*-gəđ-/-kəđ-*) a leggyakoribb inchoatív deverbális igeképző. Keletkezésére vonatkozóan az a felfogás a legmeggyőzőbb, amely a képző első elemét uráli **kk*, a másodikat **t* igeképzőre vezeti vissza, tehát összetett képzőnek és nem önálló szóból keletkezettnek tekinti. A szerző az önálló szóból keletkezett névszóképzők (az ún. félképzők) teljes felsorolását adja. A *-pulo* félképzőt a 'farok' jelentésű önálló szóból eredezteti. Mivel azonban ez a félképző funkcióját tekintve helynévképző, és általában valamilyen növényt, főleg fát jelentő alapszóból az illető növényes, fás helyet jelentő szót képez, nem lehet köze a 'farok', hanem csak a 'liget' jelentésű *pulo* önálló szóhoz. pl. E *kil'ej* 'nyírfa': *kil'ej-bulo* 'nyíres', *kuz* '(luc)fenyő': *kuz-bulo* 'fenyves', *piče* '(erdei)-fenyő': *piče-pulo* 'fenyves', *kal* 'fűz': *kal-bulo* 'fűzes', *tumo* 'tölgy': *tumo-pulo* 'tölgyes, tölgyliget', *inzej* 'málna': *inzej-bulo* 'málnás' stb.
8. új morfémák létrejötte az analógia hatására. Itt a névszó- és az igeragozási rendszer új morfémainak létrejöttét és a régi toldalékmorfémák új változatának kialakulását elemzi a szerző.

D. V. CYGANKIN nagy szemléltető anyagon tekintette át a mordvin szavak morfémastruktúrájának történeti változásait. Sajnálatos, hogy a cikkbe több apró pontatlanság, hiba, nyomdahiba is belekerült. A mordvin nyelvi adatok, toldalékok stb. említésekor a lejegyzésmód nem következetesen fonematikus: a palatális dentális mássalhangzók jelölésekor a palatalizációs jel helyenként elmaradt, vagy rossz helyre került, a *moksa* teljes és redukált magánhangzók nincsenek megkülönböztetve, a *moksa* *ä* helyett egy-két esetben *e*, sőt *a* szerepelt. Az erza *čapamo* 'savanyú' szó *moksa* irodalmi nyelvi megfelelője nem *čapama*, hanem *šapama* (a szókezdő erza *č* ~ *moksa* *š* változásra egyébként igen sok példa van) stb.

2. M. D. ИМАЖКИНА Новые элементы в системе эрзянского словоизменения, появившиеся под влиянием языковых контактов (24—31) című cikke — címének nem egészen megfelelően — néhány erza-mordvin nyelvjárás ragozási rendszerében az orosz nyelv hatására megjelenő új elemekkel foglalkozik. Három nyelvjárás (az északnyugati, az alsó-pjani, a Tatár ASzSzk területén lévő Cse-rem-san, Sesma és Kicsuj folyók felső folyásának nyelvjárása) adatait dolgozza fel G. I. JERMUŠKIN, D. T. NAD'KIN és L. I. TURAJEVA dolgozatai alapján.

Az orosz nyelv hatása az idegen elemek elterjedésével szembeni legszilárdabb területet, a morfológiát is érinti. A névmások képzésében például gyakori az erza névmástöveknek az orosz eredetű módosítószókkal (*koj-*, *-ńebut'*, *-to*, *ńe-*, *koš-* (*hoš-*), *kot'-* (*hot'-*)) való kombinálása.

IMAJKINA szerint a ragozási rendszeren belül az orosz nyelv hatása különösen az igemódok területén mutatkozott meg. Itt az eredeti szuffixumos (szintetikus) képzésmódot az orosz kötőszavas, mellékmondatok segítségével való körülírt (analitikus) képzésmód váltja fel. Ez a kiszorulási folyamat sok erza nyelvjárás igeragozási rendszerét érinti: néhányban az eredeti mordvin (és az idősebb nemzedék által ma is használt) alak párhuzamosan él az újjal, másutt pedig a szintetikus formák már teljesen kiszorultak.

A szerző a conjunctivus (kötő mód), a conditionalis (feltételes mód), a conditionalis-conjunctivus (feltételes-kötő mód) és a desiderativus (múlt idejű óhajtó mód) alakjait vizsgálja az említett nyelvjárásokban. A kötő mód szuffixumos alakjai az orosz nyelvből kölcsönzött *bu* (<ор. бы) kötőszóval kombinálódnak. A feltételes módban a *-d'era-* (*-zeńa-*) szuffixummal képzett alakok a vizsgált nyelvjárásokban majdnem teljesen kiszorultak az orosz eredetű *ješ'i*, *ježel'i*, *bud'im*, *ešto*, *kol'i*, *tiķ*, *to* stb. 'ha' kötőszavakkal alkotott analitikus szerkesztésmód által. A *-d'era-*szuffixumos feltételes-kötő módú alakok is gyakrabban fejeződnek ki analitikusan: a kötő módú alakok az említett 'ha' jelentésű kötőszavakkal kapcsolódnak össze. A *-kše-* szuffixumos óhajtó módú alakokat pedig a vizsgált nyelvjárásokban az orosz eredetű *hot'el* szóval alkotott analitikus képzés szorítja ki a használatból.

Az orosz nyelv hatása a vizsgált nyelvjárásokban a melléknevek fokozásában (*navsih* névmás használata) és a főnévragozásban is megfigyelhető. A főnévragozásban az erza translativus rag helyett néha az orosz eszközhatározós esetet használják, elsősorban orosz eredetű főnevek esetében. Olykor a translativuson kívül más esetek helyett is az orosz eszközhatározós eset használatos.

A szerző értékes nyelvjárási példaanyagában pontos és következetes hangjelölést alkalmazott.

3. K. I. ANAN'INA Особенности глагольного словоизменения в говорах мокшанского языка на материале верхнеалатырских говоров (31—40) című cikke a moksa-mordvin felső-alatüri nyelvjárás igeragozási rendszerének az irodalmi nyelvtől és a többi nyelvjárástól eltérő sajátosságait tekinti át. A felső-alatüri nyelvjárás a szerző szerint a moksa és az erza igerendszer kereszteződését mutatja.

K. I. ANAN'INA a felső-alatüri nyelvjárás igeragozási rendszerében a következő alakokban mutat ki eltérést az irodalmi nyelvtől:

1. az indeterminált ragozás kijelentő mód jelen idő többes szám 1. és 2. személyében
2. az indeterminált ragozás kijelentő mód múlt idő többes szám 1. személyében
3. a determinált ragozás kijelentő mód jelen idő *moń* 'engem' és *miń* 'minket' tárgyú sorának többes szám 2. személyében, a *toń* 'téged' sor egyes szám 1. és 3. személyében, a *soń* 'őt' sor többes szám 2. személyében, a *siń* (*siń*) 'őket' sor egyes szám 1. és 3., többes szám 1. és 2. személyében
4. a determinált ragozás kijelentő mód múlt idő *toń* 'téged' sor egyes szám 1. és 3. személyében, a *siń* 'őket' sor egyes szám 3. személyében
5. a tagadó ragozás jelen és múlt idejű tagadó szavaiban
6. az indeterminált és a determinált ragozás imperativusi (felszólító mód) állító és tagadó alakjaiban

7. a determinált ragozás conjunctivus *soň* 'öt' és a *siň* 'öket' sor 3. személyű állító és tagadó alakjaiban

ANAN'INA rendszeres áttekintése megfelelően lejegyzett, gazdag példaanyagon alapul. Az irodalmi nyelvtől eltérő moksa nyelvjárási ragok hangalakját pontosan, a redukált magánhangzók, a nyílt *ä* hangok, a palatális mássalhangzók jelölésével adja meg, mindössze néhány palatalizációs jel maradt el.

4. M. V. MOSIN az erza-mordvin növényntani terminológiát elemzi a szóképzés szempontjából néhány erza falu nyelvjárásának anyaga alapján (Словообразовательный анализ ботанической терминологии эрзянского языка 41—50). A szerző minden növényntani elnevezést egyszerű és összetett elvezetésre, majd az egyszerűeket képzetlenekre és képzetekre osztotta. A képzetlen elvezetések között vannak uráli és idegen (orosz és török) eredetűek. Az egyszerű növényntani terminusok között számszerűen a képzetek dominálnak. A képzős elvezetések nagy része a denominális képzéshez tartozik, de a deverbális képzésre is van példa két növényfajta esetében. A növények nevének képzésében a következő képzők vesznek részt: *-ks*, *-rina*, *-ina*, *-l'*, *-v*, *-tor*, *-ň* stb. Az összetett elvezetések jelentős része kéttagú, de MOSIN anyagában 4 háromtagú összetétel is szerepelt. A kéttagú összetett szavak nagy része két főnév összekapcsolódásával keletkezett, de gyakori az *-ň* képzős melléknév + főnév kapcsolata is. A szerző az összetett elvezetéseket szemantikailag is elemzi.

A *nardams* 'letöröl, megtöröl' igéből képzett *narňems* 'töröl, törölget' alakban MOSIN *-in-* gyakorító képzőt feltételez. Ilyen gyakorító képző a mordvinban nem létezik. Valójában azzal az igen gyakori jelenséggel találkozunk itt, hogy sok képző előtt, így az említett példa *-no/-ňe-* duratív-frekventatív képzője előtt is, az igető *d/d'* mássalhangzója *t/t'*-vé zöngétlenedik.

5. S. I. LIPATOV az О некоторых специфических явлений в морфологии мокшанских говоров (50—56) című cikkében a moksa nyelvjárások igeragozási rendszerének az irodalmi nyelvtől eltérő sajátosságait vizsgálja, hasonlóan K. I. ANAN'INA cikkéhez. LIPATOV szerint a moksa nyelvjárások a következő alakokban térnek el az irodalmi nyelvtől:

1. a determinált ragozás jelen és múlt idő *siň* 'öket' sorának többes szám 1. és 2. személyű alakjaiban minden módban
2. a determinált ragozás conjunctivus *soň* 'öt' és *siň* 'öket' sorának egyes szám 3. személyű alakjaiban és a conjunctivus tagadó alakjaiban
3. a determinált ragozás optativusi (jelen-idejű óhajtó mód) alakjaiban
4. a tagadó ragozás conditionalisi és conditionalis-conjunctivusi alakjaiban

6. T. M. ТИХОНОВА Особенности указательного склонения в эрзянских диалектах (57—64) című cikke három erza-mordvin nyelvjárásnak (a nagy-ignatovói, az alsó-pjani és a Tatár ASzSzk Bagrjajs-Nyikolszkoje falui nyelvjárásnak) a determinált főnévragozás rendszerében az irodalmi nyelvtől eltérő ragjait elemzi. Alapvető eltérések a függő esetek egyes számú alakjainak képzésében vannak. A determinált ragozás ragjainak különbözősége mellett a nyelvjárások eltérhetnek az irodalmi nyelvtől a determináló elemnek az esetragokhoz viszonyított elhelyezkedési sorrendjében is, valamint abban, hogy egyes nyelvjárásokban a determinált helyjelölő esetragok helyett (vagy mellett) névutós szerkezetek használatosak. Ebben a cikkben is sajnos igen sok a nyomdahiba, főként a palatalizációs jel gyakori leghagyása vagy rossz helyre tétele.

7. N. S. BAJUŠKIN a névszóképzők tanulmányozásának történetét ismerteti a mordvin és a balti-finn nyelvekben (Из истории изучения именных словообразовательных суффиксов в мордовских и прибалтийско-финских языках 64—81). A mordvin névszóképzők kutatásában ORNATOV, AHLQVIST, BUDENZ, ŠAHMATOV, SZINNYEI, JEVSEV'EV, GYÖRKE, LEHTISALO, BUBRIH, KOLJADENKOV, ŠESTAKOVA, ZAVODOVA, ČUDAJEVA, FEOKTISTOV, SEREBRENNIKOV eredményeit foglalja össze. Összegzi a mordvin nyelvjárások kutatói és az iskolai tankönyvek írói által publikált új tényeket is. Ez az áttekintés 1973-ig öleli fel a mordvin nyelvészeti szakirodalmat. Ezután a finn, az észt, a karjalai, a vepsze, az inkeri (izsór), a vót és a lív névszóképzéssel kapcsolatos irodalom rövid ismertetése következtek. A latin betűs szakirodalmi utalásokba becsúszott néhány hiba.

8. D. V. CYGANKIN másik cikke Морфонологические особенности эрзянского языка в области словообразования (82—90) címmel az erza-mordvin morfológiai változások típusait rendszerezi. A hangváltozásokat a következő csoportosításban tárgyalja:

1. Magánhangzó-váltakozás a tő és a képző határán
2. Magánhangzó-váltakozás a tőmorfémán belül
3. Mássalhangzó-váltakozás a tő és a képző határán
4. Mássalhangzó-váltakozás a toldalékmorfémában
5. Interfixáció: a mássalhangzós tövek és a névszóképzők közötti kötőhangzók
6. Az összetett szavak alkotásakor fellépő morfológiai változások

A megadott hangváltozás-típusok elsősorban névszótövekre és névszóképzőkre, illetve összekapcsolódásaikra vonatkoznak. A szerző a névszóképzők szerkezetitípusait vizsgálva megállapítja, hogy a mássalhangzóval kezdődő névszóképzők vannak túlsúlyban.

9. P. G. MAT'UŠKIN a mordvin determinált ragozású módalakokat vizsgálja a Формы объектного спряжения мордовского глагола в косвенных наклонениях (90—97) című cikkében. A dolgozat nagy érdeme, hogy megadja azokat az optativusi, imperativusi, conditionalisi, conjunctivusi, conditionalis-conjunctivusi és desiderativusi alakokat is, amelyek ritkábban használatosak, és a mordvin nyelvtanokban általában nincsenek feltüntetve.

10. A tanulmánykötetet az N. P. Ogarev Mordvin Állami Egyetem Bölcsészettudományi Karának mordvin szakos hallgatói által megvédett mordvin nyelvészeti szakdolgozatok címének jegyzéke zárja (Список тем дипломных работ, защищенных студентами мордовского отделения филологического факультета Мордовского государственного университета имени Н. П. Огарева по вопросам мордовского языкознания 98—108). A jegyzék 8 év (1966-tól 1973-ig) 115 mordvin nyelvészeti szakdolgozatának címét, készítőjének és a szakdolgozat-vezető tanárnak nevét tartalmazza, és feltünteti a szakdolgozat nyelvét is. A 115-ből 15 dolgozat készült moksa- vagy erza-mordvin nyelven.

A tanulmánykötet nagy értéke, hogy tematikus cikkei több oldalról megvilágítják a mordvin morfológia, főként a főnév- és igeragozás és a szóképzés kérdéseit, nagy és értékes nyelvjárási anyagra támaszkodva. A kötet nem kis erőnyeit növelné, ha a mordvin példaanyag azonos írásmóddal és következetesen fonematikus, egységes lejegyzéssel készült volna.

Mészáros Edit

MATIJEVICS LAJOS: VIZEKNEK SZARVÁRÓL

Forum Könyvkiadó, Újvidék 1982. 165 1.

Matijevics Lajosnak, az újvidéki egyetem tanárának a Forum Kiskönyvtárban megjelent újabb kötete is nagyon szépen mutatja, hogy a nyelvi jel az ember önkifejező eszköze. A nyelvi jel nagyon sok információt rejt magában, csak értő kéz kell hozzá, hogy mindazt kibontsa belőle, ami mögöttes szöveggént benne lappang. Az utca nyelve pl. árulkodik a használókról, szociális hovatartozásukról, viszonyulásukról a valósághoz, ízlésükről stb. A földrajzi nevekből is sok olyan információt bonthat ki a nyelvész, ami mellett a laikus elmegy, rá sem gondol. Az is igaz azonban, hogy az adatszolgáltatók nagyon sokszor felhívják a figyelmet pl. a földrajzi névhez kapcsolódó jelentésre, a mögöttes valóságra.

A földrajzi név is, mint általában a nyelvi jelek, sok információt közöl, mivel szoros szálak fűzik a nevet a tájhoz, a táj jellegzetességeihez, a növény- és állatvilághoz, a tájban tájékozódni akaró emberhez, az emberrel történő eseményekhez, az ember és a társadalom körül forrongó világhoz, az egyik embernek a másikhoz való viszonyához. az ember természetalakító tevékenységéhez, egyáltalában viszonyulásához a természethez. Megnyilatkozik a földrajzi nevekben az ember szociális, gazdasági, művelődési helyzete, a névadó ember lelkiállapota, etikai, politikai magatartása, ízlése. De még a homo ludens, a játékos ember is elárulja magát, humorát, amikor vagy játékos módon alkalmazza a kész nyelvi elemeket, tartva magát a nyelvi jelek kapcsolódási és felhasználási szabályához, vagy pedig egészen újat alkot.

A földrajzi nevek segítségével fel tudjuk vázolni a táj régi képét is, felszínét, az ember tevékenységét a tájban, az ember közreműködését a tájalakító munkában, sőt e munka eredményét is megtudjuk.

Vajdaság vízrajza, domborzata kb. 200 éve nagy változásban van. Napjainkban még fokozottabb a változás, de a nevek még őrzik a változás előtti világot, mert a név nem mindig tart lépést a változás ütemével. (Matijevics könyvében erről vallanak a következő fejezetek: Hegyek itt nincsenek; Mi fehérlik ott a síkon? Csatornacrónika; Lápok és ingoványok; Ázalgó.) A földrajzi nevek, köznevek utalhatnak a föld minőségére (Mi fehérlik ott a síkon?), az ember által végzett tájváltoztatásra, a tájban végzett cselekvésre, történésre (Ki tanyája ez a nyárfás? Epreskertek, Epres utcák; Akácok pusztulása; Milyen fa nőtt az utcátkban? Illatos utcaneveink; Ahon a víz csorog).

Nevekből következtetni lehet a török világban bekövetkezett pusztásodásra, a nagyarányú népmozgásra, a mezővárosok fejlődésére, a tanyavilág, a szállások világának kialakulására, az állattenyésztés fontosságára a szántóföldi termelés mellett (közös dolgaink; Nussbaum gasse — Diófa utca; Kései örökség; Járás... járás... járás; Mi is az a zoonima? Madarak voltunk, földre szálltunk; Lóúsztatók; Piacok a tájékozódás szolgálatában). A termelt növényfélék neve a földrajzi nevekben jelzi a változást, illetve egy-egy növényféle termelési folytonosságát (Piacok a tájékozódás szolgálatában), az újabb idők szőlő- és gyümölcsstermesztése is megjelenik a nevekben (Házaink). A népi árvízvédelem, vízgazdálkodás, vizek lecsapolása, a földhasználati módok, a nyomásos gazdálkodási mód, a termelési övezetek, a feudális jobbágy—földesúri viszony (Az úr és az úri jelentésváltozása; Urak, bárók, grófok és kisaszonyok), majd az erdők, legelők felosztása az 1850-es, 60-as években (Járás...

járás... járás), a dűlőnevek kialakulása vagy változása, amely már a művelhető földterületet, a szántóföldet jelenti. A XIX. század végére a korszerű váltó- vagy szabad gazdálkodásra való áttérés, a gazdálkodáshoz kapcsolódó ipari tevékenység kialakulása is megjelenik a nevekben (Elkorhadt szélkerekek; Mesterségem címere). A gazdaságban az utolsó évtizedekben bekövetkezett óriási változás, mely a táj, a települések, az emberek, az emberek életvitelének változásait jelenti, szintén visszatükröződik a nevekben. De az ember általában földhöz, tájhoz kötődik, így részint őrzi a régi, a hagyományos nevet, részint pedig a változást visszaadó új nevet teremt. Így a múlt benne van a mában, s kisebb-nagyobb intenzitással él tovább. Ugyanakkor a földrajzi nevek a soknyelvű vidék sajtóságait is megmutatják, hisz évszázados együttélésről beszélünk a szerbek, horvátok, magyarok, szlovákok, románok, ruszinok, romák között (Közös dolgaink).

A földrajzi nevek névtani szempontból is rendkívül értékesek, mert megmentik az illető környezet családneveit, utóneveit, azaz a birtokosok nevét, csúf- és ragadványnevet (Öreg este az öreg tanyán; A földrajzi névtől a személynévig), megőrzik a híres személyek, intézmények nevét (Betyárnyomokon; Séta régi falvainkban; Indóházak, ispotályok), nem hagyják feledésbe merülni a növényneveket, állatneveket (Fűről, fáról; Milyen fa nőtt az utcáokban? Mi is az a zoonima?). Általában azt mondhatjuk, hogy egy-egy névbe belesűrűsödött egy darab múlt.

Így írhatja le szerzőnk: „Történelmünk, társadalmunk, életünk darabjai ezek is ... valamennyi a bácskai, a bánáti és a szerémségi táj s az itt élő ember viszonyának hűséges együvértartozását idézi, olykor komoran, olykor pedig tréfásan.” Ezt a hangulati tartalmat Matijevics is kihasználja a könyv szellemes, olvasmányos, sokszor kimondottan szépirodalmi megfogalmazású fejezeteiben. Az egyes fejezeteket többször anekdoták, történetek teszik színesebbé, olvasmányosabbá. Már maga a cím is különös hangulatot kelt. Egy rosszul sikerült etimológiai magyarázat szerepel címként. 1796-ból való a magyarázat. Az első magyar földrajzi lexikonban VÁLYI ANDRÁS Bodrog vármegye nevének eredeztetésekor írja a következőket: „Bodrog vármegye ... nevezetét vette e szavaktól Vode Roch, melly annyit tézsen a tót nyelvben, mint vizeknek szarva, minthogy e Megyében Duna és Tisza víz összefolyván mint egy hegyes szegletet formál.”

A könyv 55 fejezetében a szerző mértékkel válogat a problémák között, s éppen ez teszi a könyvet a nem szakemberek számára is érdekessé. A tárgyalás módja szerencsés. A nevet sok és sokféle szaktudomány eredményeinek felhasználásával mutatja be, s teszi ezt olyan ügyesen, hogy észre sem vettük olvasás közben, milyen sok új tudással gyarapodtunk.

Szemléltetésképpen lássuk a könyv 6 nagy fejezetének címét: Előszó; Múltunk—örökségünk; Tájak és emberek; Fűről—fáról—virágról; Állati dolgok; Amit a munka megteremtett; A névalkotás műhelyében; Helységmutató.

Már a fejezetcímek is mutatják, hogy nem leíró adattárról van szó, hanem Vajdaság jelenéről és múltjáról a földrajzi nevek tükrében. Vajdaság kb. 200 éves életének, gazdasági, társadalmi, művelődési viszonyainak keresztmetszetét is adja a könyv a nyelvészeti igények kielégítése mellett.

A Forum Könyvkiadó gondos kiállítása emeli a könyv értékét.

Penavin Olga

MATIJEVICS LAJOS
(1940—1983)

Fájdalmas veszteség érte a magyar nyelvtudományt: 1983. október 21-én tragikus körülmények között, élete delén távozott közülünk Matijevics Lajos, az újvidéki egyetem kiváló tanára.

A döbbenetet és szomorúságot okozó telefonhívás gyorsan érkezett Szegedre, de ahhoz már későn, hogy temetésén (október 23-án) végső búcsút vehettünk volna Tőle mi, szegedi barátai is. Mélységes humanizmusa, segítőkészsége, a mások élete, munkája iránti őszinte érdeklődése, a másik ember gondjainak megértése és átérzése vonzódást, szeretetet váltottak ki iránta barátaiból, ismerőseiből.

Évek óta vártuk — mindhiába — Szegedre. A baráti meghívást sok munkájára hivatkozva szokta elhárítani, s helyette a tragikus és lesújtó halálhír jutott el hozzánk. Nem akartuk tudomásul venni azt, ami végzetes lett, de el kellett hinnünk, mert a temetés után édesanyjának reszkető betűi Lajos barátunk utolsó tettét erősítették meg — visszavonhatatlanul.

Fölfelé ívelő tudományos pályáját törte derékba a kíméletlen végzet. Ez a pálya pedig még oly sokat ígért, még oly sok eredménnyel biztatott, hiszen Matijevics Lajos a nyelvészetnek több ágát is sikerrel művelte, és a néprajzban is otthonosan mozgott, s mindkét tudományágban gyakran publikált még akkor is, amikor hivatali teendői hátráltatták ebben.

Szabadkán született 1940-ben. Itt végezte iskolai tanulmányait, majd az újvidéki egyetem Magyar Nyelvi és Irodalmi Tanszékén az első nemzedék tagjaként szerzett diplomát 1963-ban. Három évig általános iskolai tanárként dolgozott Kishegyesen. Iskolai tevékenysége mellett a tudományos munkára is szakított időt, itteni népnyelvi gyűjtéseiből tájszavakat tett közzé. 1966-ban tanársegéd lett az újvidéki egyetemen, ahol hat év múlva „A vajdasági diáknyelv” című értekezésével doktori fokozatot ért el. Ez a munkája, valamint „Az utca nyelve” című kiadványa egyaránt úttörő jelentőségű vállalkozás volt, melyet nagy elismeréssel fogadott a szakmai közvélemény. Ugyancsak maradandót alkotott a dialektológia és névtudomány területén is. Az Al-Duna mentén letelepült bukovinai székelyek nyelvével foglalkozott „A jugoszláviai székelytelepek nyelvatlasza” című, Penavin Olgával közösen készített munkája. Társszerzője volt — szintén Penavin Olgával — földrajzinév-gyűjteményeknek is (Szabadka és környéke földrajzi neveinek adattára; Ada és környéke földrajzi neveinek adattára), egynek pedig maga volt a gyűjtője és a közlétevéje is (Kishegyes és környéke földrajzi neveinek adattára). Mindegyik kiadványra jellemző a pontosság, az adatok megbízhatósága, több tudományág (pl. névtan, néprajz, településtörténet stb.) kívánalmainak szem előtt tartása. Mindezt cikkeiről, tanulmányairól is nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk.

Aktív közéleti tevékenységet folytatott. Évekig volt tanszékvezető, dékánhelyettes, legutóbb pedig a Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézetének igazgatója. Hivatali munkájában is hű maradt a tudósi magatartásához: minden kisebb-nagyobb ügyben az alaposság, a lelkiismeretesség, pontosság jellemezte. Ilyennek tudom elképzelni a katedrán is. Mindig emlékezetes marad számomra az az 1979 tavaszán Szabácsra tett tanulmányi kirándulás, amelynek során a Száva partján a várromok tövében olyan szép nyelvtörténeti órát tartott hallgatóinak a „Szabács viadal”-áról. Bizonyára sokakat tudott nyelvünk ápolására, szeretetére nevelni, hisz maga is szívvel-lélekkel tudott lelkesedni.

A gyász fájdalmában adjon erőt az, hogy műveiben és sok-sok tanítványának munkájában tovább fog élni. Emlékehez akkor leszünk igazán hűek, ha emberi jószágát, szeretetét, tudósi és tanári erényeit igyekszünk követni, ha úgy próbálunk egymásért dolgozni, ahogy ő ezt egész életében önzetlenül tette.

Szabó József

TARTALOMJEGYZÉK

Ünnepi ülés Szegeden Klemm I. Antal születésének 100. évfordulója tiszteletére (Ny. A.)	6
NYÍRI ANTAL: Klemm Imre Antal, a nyelvtudós (I. A. Klemm, der Sprachforscher)	7
KÁROLY SÁNDOR: Gombocz szintakszisa és Klemm mondattana (Die Syntax von Gombocz und Klemms Satzlehre)	11
PÉTER LÁSZLÓ: Móra Ferenc tájszavai (Dialektwörter bei Ferenc Móra)	19
VELCSOV MÁRTONNÉ: <i>Tudni mélt</i> és szinonimái a kódexekben (<i>Tudni mélt</i> und Synonima in den Kodexen)	27
PÁSZTOR EMIL: Arany János nyelv-művészetének tanulmányozása a Toldi-szótár segítségével (Untersuchung zur Sprachkunst János Arany's mit Hilfe des Toldi-Wörterbuchs)	33
BÉKESI IMRE: A „teljesképzet” és a szövegkonstrukció (Die „Gesamtvorstellung” und die Textkonstruktion)	39
KÁROLY SÁNDOR: Emlékezés Klemm Antalra — Zárzó. (Erinnerung an Antal Klemm)	47

SZEMLE

Zalabai Zsigmond: Tűnődés a trópusokon (<i>Büky László</i>)	49
Congressus quartus internationalis Fenno-ugristarum Budapestini habitus 9—15. Septembris 1975. Pars V. (<i>Fodor István</i>)	51
Вопросы языкознания. Выпуск II. часть I. Сборник научных статей (<i>Mészáros Edit</i>)	60
Matijevics Lajos: Vizeknek szarváról (<i>Penavin Olga</i>)	65

MEGEMLÉKEZÉS

†Matijevics Lajos (1940—1983) (<i>Szabó József</i>)	67
---	----